

DZIEJE PARAFII PILICA W OKRESIE PRZEDROZBIOROWYM

Parafia Pilica, w granicach diecezji kieleckiej znalazła się dopiero od dnia 28 XII 1882 r., mając za sobą już około 600-letnią historię swej działalności¹. W dotychczasowej historiografii, gruntownego opracowania doczekała się tylko miejscowa kolegiata i do pewnego stopnia życie religijne całej parafii na przestrzeni lat 1612—1819, dzięki obszer-nemu studium ks. Franciszka Mazurka, zachowanemu w maszynopisie z r. 1940². Ks. Jan Wiśniewski w „*Historycznym opisie miasta Pilicy*” z r. 1933, obejmującym 60 stron druku, zajął się sprawą parafii na przestrzeni całych dziejów jej istnienia, ale zrobił to w sposób frag-mentaryczny i przypadkowy, nie mając dostępu do wielu podstawo-wych źródeł³.

Franciszek Gruszczyński w r. 1946 opublikował pracę poświęconą kościołowi i klasztorowi miejscowych oo. Reformatorów. Publikacja Ro-mana Hubickiego „*Opis trzech zamków w bliskości Krakowa*” z r. 1858 oraz Mariana Kantora Mirskiego „*Ziemia Olkuszka w przeszłości*” z r. 1937, wreszcie przewodniki turystyczne czy też przygodne publi-kacje na temat Pilicy, omawiają sprawy religijne miejscowej parafii w kilku zdaniach⁴. Publikacja obecna będzie zatem pierwszą próbą

¹ Nazwa pierwotna miejscowości brzmiała: Pilicia, Pilcza i Pylcza. Najpierw wieś szlachecka rodu Topców. W r. 1393 otrzymuje prawa miejskie jako miasteczko prywatne. W latach 1608—1642 miasto po-wiatowe, ukazem z 1 VI 1669 r. pozbawiona praw miejskich. Obecnie wieś, siedziba gminy, położona w północno-wschodniej części woje-wództwa katowickiego, w odległości 18 km od Zawiercia. H. Błaż-kiewicz, *Pilica* — Studium historyczne, Gdańsk 1979 s. 1—2, 12—28, 35—38, 199, 201, 213 (maszynopis).

² F. Mazurek, *Kolegiata Pilicka (1612—1819)*, Kielce 1940 (maszyno-pis w ADK)

³ J. Wiśniewski, *Pilica*, w: *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w olkuskim*, Marjówka 1933 s. 277—336, 520—551; Tenże: *Historyczny opis miasta Pilicy*, Marjówka 1933.

⁴ R. Hubicki, *Opis trzech zamków w bliskości Krakowa w okrę-gu Pileckim (Smoleń, Pilica, Ogrodzieniec)*, Warszawa 1858; M. Kantor Mirski, *Pilica*, w: *Ziemia Olkuszka w przeszłości*, Sosnowiec 1937, Ze-szyt XI s. 143—164; F. Gruszczyński, *Kościół i klasztor oo. Re-formatów w Pilicy*, Kraków 1946; A. Wiatrowski *Ilustrowany*

syntetycznego ujęcia życia religijnego na tym terenie, sporządzona w oparciu o obszerną pracę autora pt. „Pilica — Studium historyczne”, pozostająca w maszynopisie z r. 1979.

I. W STAREJ PILICY DO ROKU 1393

A. PROBLEM CZASU POWSTANIA PARAFII

Pierwsza źródłowa informacja o kościele w Pilicy i życiu parafialnym pochodzi z r. 1325, a podają ją akta kamery apostolskiej informujące, że w tym roku Paweł proboszcz z Pilicy zapłacił świętopietrze⁵. Pierwszą chronologicznie wzmiankę o Pilicy i jej zamku z lat 1297—1300 zamieścił M. Strykowski, pisząc o walce króla czeskiego Wacława z Władysławem Łokietkiem o tron Polski⁶. Należy zatem przyjąć, że te trzy zespoły: osada, zamek i kościół tworzące pierwotną Pilicę istniały napewno już w wieku XIII. Osada wraz z kościołem, nazywana od r. 1393 Starą Pilicą, znajdowała się na grzbiecie masywnego wzgórza, w odległości 600 m na wschód od dzisiejszej Pilicy. Gotycki zamek na Smoleńcu zbudowany został na innym grzbiecie tej samej góry, w odległości 3 km od dzisiejszej osady⁷.

Do chwili obecnej zachowała się w kaplicy na Górze św. Piotra podstawa kropielnicy, wykuta nieforemnie w białym kamieniu, mająca kiedyś kształt kielicha. Czterocyfrowa data na jednym z boków była mało wyraźna, więc w połowie XIX stulecia ktoś samowolnie poprawił jej czytelność, podważając tym samym wiarygodność⁸. W różnych publikacjach podaje się liczbę 1082 lub 1089, jako daty ewentualnej budowy kropielnicy i kościoła⁹. Obecnie widoczna jest dobrze tylko cyfra 1 a trzy pozostałe są już zupełnie nieczytelne. Jesteśmy jednak w posiadaniu informacji na ten temat z lat 1819—1821, a więc z okresu przed poprawieniem napisu. Otóż komisarze przeprowadzający supresję kolegiaty w czerwcu 1819 r. zaznaczyli, że kościół św. Piotra i Pawła ma lat „przeszło 700”¹⁰. Burmistrz pilicki Kajetan Lekrzycki w swym opisie miasta Pilicy z r. 1821 oraz ks. Wincenty Rafałowski, w czasie

przewodnik po ziemi olkuskiej, Olkusz 1938; J. Zinkow, *Szlak Orlich Gniazd, Przewodnik*, Warszawa 1971 s. 120—129.

⁵ Mon. Pol. Vat., t. 1 s. 139.

⁶ M. Strykowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i Rusi Kijowskiej*, Warszawa 1846 t. I s. 342.

⁷ AWMKr Ter. Lel. 311, s. 2.

⁸ R. Hubicki, *Opis trzech zamków*, s. 3.

⁹ *Słownik Geograficzny*, t. VIII s. 139; R. Hubicki, *Opis trzech zamków*, s. 3; M. Kantor Mírski, *Pilica*, s. 146; F. Mazurek, *Kolegiata Pilicka*, s. 47.

¹⁰ ADK Akta Konsystorskie PP 7/1, k. 17;

wizytacji dziekańskiej z tego roku informują nas, że kościół pierwotny został wybudowany w r. 1089¹¹.

Protokoły wizytacyjne kościoła z wieków XVI do XVIII nie zawierają jednak żadnej wzmianki o kropielnicy. Wiadomość ta w dokumentach pisanych pojawiła się dopiero na początku XIX stulecia. Data pisana jest nie gotykiem ale cyframi arabskimi, który to sposób zapisywania wprowadzony został na miejsce łacińskiego dopiero w XVI wieku. Wydaje się, że trudno byłoby na niej się opierać, ale zupełnie lekceważyć jej nie można. Napis jest napewno późniejszy ale nie ulega wątpliwości, że może przekazywać jakąś tradycję chrześcijańską związaną z tym miejscem.

W najstarszych dokumentach wizytacyjnych diecezji krakowskiej o parafii w Pilicy i jej kościele nie mamy żadnej wzmianki. Dopiero z wizytacji ks. Krzysztofa Kazimierskiego, jaką ten przeprowadził w listopadzie 1598 r. dowiadujemy się, że poza miastem, na górze w Starej Pilicy jest kościół drewniany św. Piotra, wybudowany przed 20-tu laty na miejsce starego kościoła, który uległ rozpadowi pod wpływem czasu — „ecclesia collapsa”¹². Ten właśnie kościół rozebrany około 1575 r. był pierwszym kościołem parafialnym w Pilicy po erygowaniu w niej parafii.

Pewne znaczenie przy określaniu czasu powstania kościoła ma jego wezwanie. Wizytator Kazimierski mówi tylko o kościele św. Piotra, zbudowanym na miejscu dawnej świątyni i dotąd, tzn. do listopada 1598 r. nie konsekrowanym¹³. Wizytator bp'a Bernarda Masciejowskiego natomiast w r. 1602 zaznacza, że nowy kościół jest konsekrowany pod wezwaniem św. Piotra i Pawła¹⁴. Wynika więc z tego, że pierwotny kościół był poświęcony wyłącznie św. Piotrowi Apostołowi, a od tego wezwania i cała góra przyjęła nazwę Góry św. Piotra lub Świętopierskiej. W takim razie czas jego powstania należałoby odnieść do wieku XI lub XII¹⁵.

B. UPOSAŻENIE PARAFII I PRAWO PATRONATU

Bp Zbigniew Oleśnicki już w roku 1432 zaznaczył, że parafia pilicka została wyposażona wystarczająco i obficie majątkami, gruntami, łąkami, polami uprawnymi, dziesięcinami i innymi świadczeniami, zgodnie z zarządzeniami i dyspozycjami patrona ko-

¹¹ WAPK RGR 2579, Pismo z 27 II 1822 r.; AKMKR Wizytacja dekanatu pilickiego 1821.

¹² AKMKR Rps 15, k. 72v

¹³ AKMKR Rps 15, k. 72v

¹⁴ AKMKR Rps 20, k. 30v

¹⁵ B. Kumor, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce Południowej do końca XVI w.*, w: „Prawo Kanoniczne”, Warszawa 1993, R. VI Nr. 1—4 s. 449—450.

ścioła" Należały tu pola ciągnące się od kościoła św. Piotra do wsi Sławniów, liczące 2303 zagony i folwark w Starej Pilicy, staw zawny Koryto z obszerną łąką, położone między rzeką a drogą do Sławniowa oraz dziesięciny od osadników w Starej Pilicy i od wszystkich mieszkańców i sołectwa w Sławniowie. Mieszkańcy Pilicy płacili 7 grzywien na św. Jana Chrzciciela i 7 grzywien na św. Marcina¹⁶.

Tak bogate uposażenie kościoła wskazuje, że mógł tego dokonać tylko jeden z właścicieli osady, z rodziny Toporów. Uposażenie to miał już kościół miejscowy w r. 1325, kiedy to proboszcz Paweł płacił świętopietrze w Rzymie. Pierwszą część zapłacił w święto Zesłania Ducha św., w wysokości 19 skojców i 5 denarów, a drugą w oktawie po św. Marcinie, w takiej samej wysokości¹⁷. Dziesięcina ta wypłacana była przez proboszczów pilickich co roku, a jej wykazy zachowały się do r. 1355¹⁸.

Dekret bpa Oleśnickiego z r. 1432 informuje nas, że prawo patronatu kościoła należało do właścicieli Pilicy¹⁹. Pierwszym znanym nam kolatorem był Jan z Pilicy herbu Topór, kasztelan radomski, występujący jako świadek w dokumentach wydawanych przez króla Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w latach 1328—1347²⁰. Następnie Otton z Pilicy, jeden z najbliższych współpracowników króla Kazimierza Wielkiego, zmarły przed 9 IV 1385 r.²¹ Po śmierci ojca spadkobierczynią olbrzymiego majątku i zarazem obowiązków, została jedyna córka Elżbieta, mająca wtedy 13 do 15 lat, w imieniu której rządziła narazie wdowa po wielkim Ottonie a jej matka Jadwiga, tytułująca siebie panią na Pilicy i Łańcucie²².

C. ZASIĘG TERYTORIALNY I PRZYNALEŻNOŚĆ ADMINISTRACYJNA PARAFII

W skład parafii pilickiej wchodziły następujące wsie, należące do okręgu pilickiego: Biskupice, Dobra, Pilica, Sławniów, Smoleń, Wierbka i Złożeniec. Mówią o nich już dokumenty źródłowe z lat 1401, 1405 oraz dekret bpa Oleśnickiego z r. 1432²³. O wsiach królewskich: Dzwonowicach, Sierbowicach, Szycach i Szypowicach

¹⁶ ZDK t. IV cz. 2 s. 175—176.

¹⁷ Mon. Pol. Vat., t. I s. 139

¹⁸ Mon. Pol. Vat., t. I s. 211, 304, 372, 383; t. II, s. 188—412.

¹⁹ ZDK t. IV cz. 2 s. 176

²⁰ KDMtp., t. I s. 253, 267; t. II s. 264—266.

²¹ Z. Wdowiszewski, *Genealogia Jagiellonów*, Warszawa 1968 s. 40.

²² PSB t. VI s. 248; Z. Wdowiszewski, *Genealogia*, s. 41.

²³ ZDK t. IV cz. 2 s. 176—177; „Collectanea”, t. X s. 84 poz. 1565

mówi dopiero registr podatkowy z r. 1581, ale być może, że należały one do parafii pilickiej już w omawianym przez nas okresie²⁴. W XII i XIII wieku wieś małopolska liczyła przeciętnie 10 do 15 osadników, możemy zatem przyjąć, że parafia liczyła w tym czasie około 800 osób²⁵.

Położona w prowincji krakowskiej i kasztelanii lełowskiej parafia Pilica, należała od początku swego istnienia do diecezji krakowskiej przy czym do roku 1334 wchodziła w skład dekanatu Irządze, a następnie została przyłączona do dekanatu lełowskiego²⁶.

D. PIERWSZE WIADOMOŚCI O STANIE RELIGIJNYM I MORALNYM

Życie religijne w parafii pilickiej, od chwili jej powstania miało jak się wydaje należyte warunki rozwoju. Kościół położony był w odległości 5 km od najdalej wsi Wierbka w okręgu pilickim oraz 8 km od dalej położonych wsi królewskich. Pierwszym znanym nam proboszczem był Paweł, który od r. 1325 płacił regularnie świętopietrze²⁷. Począwszy od r. 1394 występował kilkakrotnie w sądzie ziemskim krakowskim, pleban pilicki Jan. W tym samym czasie poznajemy pierwszych wikariuszy miejscowych: Będziśława (1393), Świętosława (1389) i Mateusza (1399—1409)²⁸. Równocześnie zamek na Smoleniu miał swoich kapelanów, wśród których w r. 1384 spotykamy Mikołaja i w r. 1394 Dominika²⁹.

W omawianym okresie mieszkańcami parafii wstrząsnęły szczególnie dwa wydarzenia. Dn. 15 II 1386 r. wielki zaszczyt spotkał panią na Pilicy, wdowę po Ottonie Jadwigę, której powierzono obowiązki matki chrzestnej przy chrzcie króla Władysława Jagiełły. Wyznaczona została do tej godności przez kancelarię królewską³⁰. Po dniu 9 V 1389 r. natomiast miało miejsce uprowadzenie Jadwigi wraz z córką Elżbietą na Morawy, przez Wiszela Czambora starającego się o rękę młodej dziedziczki pilickiego kluza dóbr. Porwanie to nastąpiło albo z prywatnego domu Jadwigi w Krako-

²⁴ A. Pawiński, *Polska wieku XVI*, Warszawa 1886, t. III s. 80—81.

²⁵ T. Bujak, *Studia nad osadnictwem Małopolskim*, w: *Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział Historyczno-Filozoficzny*, t. 47 Kraków 1905, s. 316—317.

²⁶ Mon. Pol. Vat., t. I s. 139, 304, 372; t. II s. 412

²⁷ Mon. Pol. Vat., t. I s. 139

²⁸ AWMKr Rps Ter. Leł. 311, s. 18; Ter. Crac. 2a, s. 300, 540; Ter. Crac. 3a, s. 134, 138, 170; Ter. Crac. 5, s. 135

²⁹ AWMKr Rps Ter. Crac. 1, 269; Ter. Leł. 311, s. 18

³⁰ J. Długosz, *Dzieje Polski*, Kraków 1869 t. IV s. 188; PSB t. VI s. 249; Z. Wdowiszewski, *Genealogia*, s. 30—32, 43

wie, gdzie zatrzymała się biorąc udział w rozprawie sądowej wspomnianego dnia, ewentualnie w czasie drogi powrotnej do Pilicy³¹. Powrót z porwania nastąpił dopiero pod koniec roku 1390 w związku z czym Jadwiga 14 XII tegoż roku nadała klasztorowi dominikanów w Łańcucie, karczmę z rybnikiem w Markowej Woli, jako dziękczynienie Bogu za szczęśliwe ocalenie siebie i córki³².

Gdy chodzi o stan moralny parafii pilickiej wiemy także, że notoryczną wadą zarówno kleru, dziedziców miejscowych dóbr jak i mieszkańców Pilicy, było ciągle wodzenie się po sądach wyższych prawa niemieckiego w Krakowie oraz po sądach kasztelańskich w Lelowie. Np. pleban Jan, który w dniu 12 X 1394 r. miał sprawę z Faliszkonem z Dobrakowa, 27 VIII 1400 r. sądził się z Gerazimem i Wojtkonem z Karlina, następnego dnia wystąpił przeciwko Waclawowi z Marcinowic a 2 X tegoż roku wystąpił w dniu roczków sądowych ponownie przeciw Waclawowi. Dn. 7 II 1409 r. uwolnił przed sądem ziemskim krakowskim od różnych zobowiązań Piotra z Markujowic³³. Podobnie sądzili się wikariusze i kapłani pilickiego zamku³⁴.

II. W NOWEJ PILICY DO ROKU 1598

A. ZMIANA CHARAKTERU PARAFII

Przełom wieku XIV na XV wprowadził zasadnicze zmiany w dotychczasowych dziejach osady oraz w jej życiu religijnym. W r. 1393 Pilica otrzymała bowiem prawa miejskie. Wprawdzie dyplom lokacyjny nie dochował się do naszych czasów ale dowiadujemy się o tym z ubocznych wzmianek w księgach miejskich krakowskich, które od tego czasu, zaczynają pierwotną wieś nazywać Starą Pilicą, mieszkańców Nowej Pilicy nazywają mieszczanami a samą miejscowość miastem lub miasteczkiem³⁵. Pilica jako miasto została założona w odległości 600 m od starej osady, w dolinie otoczonej ze wszystkich stron wyniosłymi wzgórzami. Zgodnie z prawem magdeburskim przede wszystkim wytyczony zo-

stał w środku miasta czworokątny rynek a w jego południowo zachodnim rogu, na wzgórzu wyznaczono plac pod przyszły kościół parafialny.

Nowo powstające miasteczko otrzymało prawo budowy domu handlowego z wagą miejską i komorą do postrzygania sukna, o istnieniu których to urządzeń i specjalnej miary pilickiej mówią nam źródła z r. 1529. Wzmiankują też o działalności w t. r. łaźni miejskiej, z której zapłacono 4 grzywny podatku³⁶. Na rynku powstały także jatki rzeźników oraz kramy piekarzy i szewców, „które według starodawnego ustanowienia” polecił nadal utrzymywać dziedzic Stanisław Warszycki w r. 1648. W środku rynku został umieszczony wodozbiór do którego doprowadzono wodę drewnianymi rurami, ze źródeł położonych pod Czarnym Lasem³⁷. Wokół rynku i w najbliższym jego sąsiedztwie, osadnicy otrzymali place, na których mieli założyć swoje siedliska zaś na przedmieściach nadano im ogrody, o których mówi już dekret bpa Oleśnickiego z r. 1432³⁸.

Pilica przez nadanie jej prawa miejskiego magdeburskiego, otrzymała jako rzecz najważniejszą wydzielenie okręgu sądowego i samorządu miejskiego. O działalności sądu w Pilicy dowiadujemy się po raz pierwszy w dniu 6 V 1406 r., w którym funkcje sądowe pełnił przedstawiciel samorządu miejskiego wójt Piotr z Branic, przy pomocy ławników³⁹. Mieszkańcy miasteczka otrzymali również ważne uprawnienia jak wolność osobistą i możliwość zajmowania się zawodami ściśle miejskimi, tj. kupiectwem i rzemiosłem. W parafii pilickiej natomiast obok stanu szlacheckiego, duchownego i chłopskiego powstał po raz pierwszy odrębny stan mieszczański.

Wydarzeniem o wyjątkowym wprost znaczeniu dla miasteczka i całej parafii musiał być fakt, że jego dziedziczka Elżbieta została żoną króla Władysława Jagielly. Elżbieta poślubiając Jagiełłę miała 47 lat, król był w 68 roku swego życia. Ona była dla niego trzecią z kolei żoną, Jagiełło zaś dla Elżbiety był już czwartym mężem. Prawdopodobnie pierwszym jej mężem wbrew jej woli był Wiszel Czambor, który ją wprost wprowadził na Morawy. Drugim był Jencyk z Hiczyzna, któremu urodziła syna, trzecim mężem był Wincenty Granowski, z tego małżeństwa pozostało dwóch synów: Jan i Otton oraz trzy córki: Jadwiga, Elżbieta i Ofka. Ślub od-

³¹ AWMKr Rps Ter. Crac. 1b, s. 102, poz. 118, s. 113, poz. 226, s. 135, poz. 406, 407; Ter. Crac. 2b, s. 168.

³² ZDM cz. IV, s. 246—248; J. Długosz, *Dzieje Polski*, t. IV s. 186, 188—189; PSB t. VI s. 249; Z. Wdowiszewski, *Genealogia*, s. 41—42.

³³ AWMKr Rps Ter. Lel. 311, s. 18; Ter. Crac. 3a, s. 134, 138, 170; Ter. Crac. 5, s. 135, poz. 8.

³⁴ AWMKr Rps Ter. Crac. 1, s. 269; Ter. Crac. 2a, s. 300, 540; Ter. Crac. 3a, s. 134, 138, 170; Ter. Lel. 311, s. 18.

³⁵ AWMKr Rps Ter. Crac. 3, s. 100, poz. 575; Ter. Lel. 311, s. 2, 6.

³⁶ *Księga dochodów beneficjów Diecezji Krakowskiej z r. 1529*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 s. 278, 324, 339.

³⁷ WAPK RGR Rps 2573, Kancelaria 22 VI 1824 r. BOssol Rps 13674 III, s. 85;

³⁸ ZDK t. IV cz. 2 s. 176.

³⁹ AWMKr Ter. Crac. 3, s. 395, poz. 9; J. Długosz, *Dzieje Polski*, t. IV s. 37, 73, 186—187, 190; PSB t. VI s. 249; Z. Wdowiszewski, *Genealogia*, s. 42—43; H. Błażkiewicz, *Pilica*, s. 74—83.

był się w Sanoku 2 V 1417 r., a koronacja Elżbiety na królową miała miejsce w dniu jej patronki 19 XI 1417 r.⁴⁰

B. BUDOWA NOWEGO KOŚCIOŁA PARAFIALNEGO

Równocześnie z zakładaniem zrębów miasteczka powstał nowy kościół parafialny. Jego budowa trwała długo, skoro jeszcze w dniu 7 II 1409 r. jest mowa w aktach sądowych krakowskich o Janie, proboszczu ze Starej Pilicy⁴¹. Należy przyjąć, że przeniesienie parafii do nowego kościoła nastąpiło po r. 1409. Fundacją kierowała Jadwiga wdowa po Ottonie, a następnie jej córka Elżbieta Granowska. Erekcji kościoła dokonał bp krakowski Piotr Wysz (1392—1412), konsekracji tenże lub jego sufragani bp Zbigniew z Lapanowa⁴².

Był to kościół jednonawowy, zgodnie z epoką Kazimierzowską wybudowany w stylu gotyckim a ściślej mówiąc w pewnej jego odmianie zwanej gotyką nadwiślańską. Orientowany w kierunku wschodnim. W tym samym stylu wybudowana została zakryta i przed r. 1559 kaplica św. Anny⁴³. Po lewej stronie głównego ołtarza umieszczono w XV wieku tabernakulum ścienne, w kształcie niszy, ujętej kamienną oprawą⁴⁴. Świątynia otrzymała wezwanie św. Jana Chrzciciela, tak bardzo charakterystyczną w końcu wieku XIV dla kościołów budowanych w pobliżu wody⁴⁵. Wokół kościoła mieścił się cmentarz, gdzie chowano ciała zmarłych. Na placu kościelnym znajdowała się drewniana dzwonnica, z trzema dzwonami. Najmniejszy „Jan” z r. 1534, o wadze 6 cetnarów, „Wojciech” ważący 10 cetnarów i największy „Stanisław” mający 40 cetnarów. Czwartą sygnaturkę znajdowała się na wieży kościelnej. Na ścianie świątyni od strony południowej mieścił się zegar słoneczny, osłonięty daszkiem⁴⁶.

W r. 1432 kościół parafialny został okradziony, w bliżej nie znanych okolicznościach. Pleban Mikołaj oskarżył o tę kradzież Jana Kłoczka, sługę sołtysa wsi Chlina, ten jednak zdołał wykazać swoją niewinność⁴⁷. Dn. 3 II 1510 r. Mikołaj z Pilicy, kasztelan wiślicki zapisał na remonty naszego kościoła 600 florenów na dobrach Ogródzieniec, z czego co roku wypłacano 6 grzywien w monetach pol-

⁴⁰ „Collectanea”, t. X s. 175 poz. 1661

⁴¹ AWMKr Rps Ter. Crac. 5, s. 135, poz. 8

⁴² „Sacrum Poloniae Millennium”, Rzym 1964, t. I s. 590, 595

⁴³ F. Mazurek, Kolegiata Pilicka, s. 18, 54; K. Kutrzebianka, Katalog zabytków sztuki w Polsce, Warszawa 1953, t. I s. 404, 405

⁴⁴ K. Kutrzebianka, Katalog zabytków, t. I s. 404, 405

⁴⁵ B. Kumor, Powstanie i rozwój, s. 446—448

⁴⁶ AKMKr Rps 15, k. 71

⁴⁷ WAPKr Rps Castr. Crac. 1, s. 235, poz. 1157

skich⁴⁸. Stałe dochody na remonty posiadał kościół z hodowli krów, których np. w r. 1598 było 20, a rocznie pobierano od każdej 7 groszy⁴⁹.

C. KOLEGIUM 5 KAPELANÓW I PREPOZYTURA PILICKA

Uposażenie parafii pozostało zasadniczo takie same, jakie miała ona przy kościele św. Piotra. Dopiero Elżbieta Granowska po r. 1409 a najdalej przed 2 V 1417 r. założyła i uposażyła kolegium 5 kapelanów, z tego przy kościele parafialnym 4 mansjonarzy. Dwóch w charakterze kaznodziei i dwóch, którzy by na wzór kościoła katedralnego w Krakowie, w oznaczonych godzinach śpiewali „officium brewiarzowe podniesionym i dźwięcznym głosem”. W określonych dniach mieli także odprawiać Mszę św. i odpowiednie modlitwy. Piątym należącym do tego bractwa był kapelan szpitalny.

Stanowiska kapelanów obsadzać miał rektor Uniwersytetu Krakowskiego w porozumieniu z plebanem w Pilicy. Z racji pełnionych funkcji mieli pobierać dziesięcinę z wszystkich zbóż i warzyw ze wsi Łońnice a także opłatę od rzeźników z tej miejscowości. Dla proboszcza w Nowej Pilicy potwierdzono na nowo posiadanie łąki i stawu rybnego Koryto. Zakrystian miał otrzymać tyle grzywien, aby mógł spokojnie brać udział w nabożeństwach z mansjonarzami oraz dziesięcinę ze wsi Domaniewice i ze sołectwa w Sławniowie. Dla kaznodziejów wyznaczona została dziesięcina ze wsi Przyłupsko⁵⁰.

Rodzeństwo Jan i Elżbieta Granowscy, dokonali jeszcze jednego uposażenia kościoła w Pilicy. Mianowicie na ich prośbę bp Zbigniew Oleśniczi podniósł dnia 12 IV 1432 r. probostwo miejscowe do godności prepozytury. Położony został nacisk na większą gorliwość zarówno ze strony proboszcza jak i księży wikarych. Odtąd mieli codziennie śpiewać uroczyste Mszę św. z officium brewiarzowym o Matce Najświętszej i drugą Mszę św. z dnia bieżącego. Księża wikarzy pod karą pieniężną mieli brać udział w nabożeństwach i wspólnym brewiarzu⁵¹.

Uposażenie księży wikarych składało się odtąd z dziesięciny snopowej ze wsi Domaniewice, z pół dworu pilickiego i od kmieci z Załęża. Obejmowało połowę dziesięciny od kmieci w Łońnicy, 14 grzywien srebra rocznie od pilickich mieszczan i 2 kamienie loju od rzeźników z Nowej Pilicy. Do tego dochodziły ofiary z

⁴⁸ J. Wiśniewski, Pilica, s. 311

⁴⁹ AKMKr Rps 15, k. 70v—71, 72

⁵⁰ ZDK t. IV cz. 2 s. 12—13

⁵¹ ZDK t. IV cz. 2 s. 175

kościola, 4 ogrody i korzystanie z własnego domu⁵². Prepozyt Mikołaj pobierał odtąd dziesięcinę snopową od wszystkich kolonistów i sołectwa w Sławniowie, od zagrodników ze Starej Pilicy, z Dłużca, Lgoty i dóbr królewskich wólbromskich, z pól mieszczan w Bydlinie, z wsi Kapiele, Przyłupsko, Zedów, z pól między lasem Nagórnikami a Smoleniem oraz z pól dworskich w Pilicy. Prepozyt pobierał kołędę ze wszystkich wsi należących od dawna do Pilicy, 1/3 ofiar kościelnych i 6 kamieni łożu od rzeźników w Pilicy. Nadal posiadał folwark z polami w Starej Pilicy, staw Koryto, 7 ogrodów, łąkę między Starą Pilicą a drogą sławniowską, drugą na Sławniowie i wolny wyrąb drzewa w lasach dworskich⁵³.

Po znanym nam już proboszczu Janie, plebanem od r. 1423 oraz prepozytem od r. 1432 był Mikołaj⁵⁴. Prepozyt Mikołaj z Lublina, występujący w r. 1510 pełnił zarazem obowiązki dziekana wólbromskiego, z czego wynika, że już przed tym czasem Pilica należała do dekanatu wólbromskiego. W r. 1529 prepozytem był Maciej z Bandziczyna, a jego wikariuszem ks. Stanisław Dembowski. Ks. Jan Giebułtowski jako prepozyt zarejestrował w aktach grodzkich pilickich w r. 1561 erekcję miejscowej prepozytury, a jego wikariuszami byli ks. Szymon z Biskupic i Paweł z Lelowa⁵⁵. W międzyczasie do parafii pilickiej doszła jeszcze wieś Kocikowa, o której wspomina dekret bpa Oleśnickiego z r. 1432⁵⁶.

D. SKŁAD ETNICZNY I WYZNANIOWY PARAFII

Parafia miała początkowo polski charakter etniczny, dopiero małżeństwo córki Ottona Elżbiety z morawianinem Jenoczykiem z Hiczyna, zawarte w r. 1390 stało się okazją przybycia tutaj pewnej liczby cudzoziemców. Tak np. w r. 1429 wśród służby plebana Macieja spotykamy Czecha Jeczka⁵⁷. Większe zmiany etniczne i wyznaniowe nastąpiły dopiero z chwilą przybycia na nasz teren Żydów. Sprawy sądowe o długi zaciągnięte u wyznawców mozaizmu, miały już Jadwiga i jej córka Elżbieta w latach 1398 i 1400⁵⁸. Pierwszą wiadomość o Żydach pilickich mamy dopiero z r. 1581. Bp krakowski Piotr Myszkowski oskarżył ich bowiem

⁵² ZDK t. IV cz. 2 s. 175—176; F. Mazurek, Kolegiata Pilicka, s. 51—52

⁵³ ZDK t. IV cz. 2 s. 175—177; F. Mazurek, Kolegiata Pilicka, s. 52—54

⁵⁴ WAPKr Rps Ter. Crac. 7, s. 290, poz. 1, ZDK t. IV cz. 2 s. 176—177.

⁵⁵ ADK Teczka Ł, Ingressatio praepositurae; J. Wiśniewski, Historyczny opis, s. 35

⁵⁶ ZDK t. IV cz. 2 s. 176

⁵⁷ AWMKr Rps. Castr. Crac. 3, s. 313, poz. 591

⁵⁸ AWMKr Rps Ter. Crac. 2b, s. 88; Ter. Crac. 3, s. 90—91

przed sądem królewskim w Krakowie w imieniu kleru w Pilicy o nabycie i znieważenie Najświętszej Hostii, za co groziła im kara 15000 grzywien. Od tego zarzutu zostali jednak uwolnieni przez sąd, rzekomo z „powodu przekupstwa”⁵⁹.

Żydzi pilicy osiedlili się początkowo w określonym rejonie miasta, u podnóża późniejszego klasztoru oo. Reformatów. Tutaj mieli murowaną bóżnicę i własny cmentarz zwany kirkutem. Stanowili zorganizowaną gminę, na czele której stał kahał czyli rada gminna⁶⁰. Musieli zatem już od dawna być stałymi mieszkańcami miasteczka. W drugiej połowie wieku XVI, pilicy Żydzi mieszkali także w domach chrześcijan. Stąd też wizytator ks. Krzysztof Kazimirski w r. 1598 postanowił, że żaden katolik nie może trzymać w domu Żydów, jako stałych lokatorów. A kto by po tym ogłoszeniu to robił, nie będzie dopuszczony do Komunii św. aż Żydów nie usunie⁶¹.

E. INSTYTUCJE I STOWARZYSZENIA SPOŁECZNO-RELIGIJNE

Z chwilą otrzymania praw miejskich przez Pilicę, zakres oddziaływania kościoła na mieszkańców parafii znacznie się zwiększył. Powstało bowiem szereg instytucji i stowarzyszeń, które pozostawały pod silnym wpływem Kościoła i przepojone były bardzo mocno pierwiastkami religijnymi. Należały do nich: cechy rzemieślnicze, szkoła parafialna, domy opieki dla bezdomnych zwane szpitalami i bractwo literackie.

1. Cechy rzemieślnicze

Rzemieślnicy rozwijali swoją działalność już na terenie Starej Pilicy. Dekret bpa Oleśnickiego z r. 1432 mówi wyraźnie o rzeźnikach ze Starej Pilicy, którzy od starodawna płacą daninę kościelowi⁶². Obszerniejsze dane o pilickim rzemiośle mamy dopiero z r. 1581. Było wtedy 4 szewców, 3 tkaczy, 2 kowali, 1 ślusarz, 2 krawców, 2 kuśnierzy, 2 rzeźników, 3 piekarzy i 6 towarzyszy. Razem 20 majstrów oraz 6 czeladników i uczniów⁶³.

Wspomniany dekret bpa Oleśnickiego stwierdza, że „rzeźnicy z Nowej Pilicy zwykli dawać 2 kamienie łożu swemu mansjonarzowi”⁶⁴. Także w dokumentach wizytacyjnych Kazimirskiego z

⁵⁹ W. Surowiecki, Wybór pism, Warszawa 1957 s. 465

⁶⁰ APP Akta dotyczące kirkutu żydowskiego w Pilicy 1731—1838. Zwłaszcza akt z 4 VIII 1721 r.

⁶¹ AKMKr Rps 15, k. 73

⁶² ZDK t. IV cz. 2 s. 176

⁶³ A. Pawiński, Polska XVI wieku, t. III s. 160.

⁶⁴ ZDK t. IV cz. 2 s. 176

listopada 1598 r. jest mowa o stowarzyszeniu szewców, którzy mają nawet własny dom a swemu mansjonarzowi płacą rocznie 1 florena⁶⁵. Tworzyli oni zatem odrębną grupę społeczną i zawodową a także bractwo kościelne, mające specjalnego opiekuna w osobie księdza mansjonarza. Cechy pilickie posiadały w kościele parafialnym własną kaplicę, gdzie przechowywane były chorągwie cechowe i znak cechu.

Z tytułu przynależności do bractwa religijnego, rzemieślnicy pilicy według starodawnego zwyczaju w każdą niedzielę i święta podczas sumy palili świece, osadzone w ozdobnych świecznikach zwanych „baculas gestatorias”. Zobowiązani byli do tego młodzi mistrzowie cechu pod karą nałożoną przez miejscowego proboszcza. W suche dni kwartałne odprawiano wigilie i Mszę św. za zmarłych rzemieślników, a wikarym składano z tej racji odpowiednią ofiarę. Udział w tych nabożeństwach mieli brać wszyscy mistrzowie z małżonkami i rodziną. W razie śmierci członka cechu lub kogoś z jego rodziny, wszyscy bracia cechowi pod karą 1 funta wosku, byli zobowiązani wziąć udział w tym pogrzebie ze świecami w ręku. Na zakup wosku i wyrób tych świec, przeznaczano opłaty targowe, pobierane od rzemieślników pozamiejscowych⁶⁶.

2. Szkoła parafialna

W myśl Soboru Laterańskiego IV z r. 1215, szkoła była jedną z funkcji duszpasterskich miejscowej parafii⁶⁷. Szkołą interesowała się Elżbieta Granowska, w swym dokumencie wydanym po r. 1409. Określiła ona obowiązki rektora szkoły, które poza nauczaniem polegały na uczestnictwie we wszystkich nabożeństwach kościelnych obok zakrystiana, zaznaczając, że „mają się w tym wspierać i tworzyć jeden chór”. Wraz ze scholarami miał ponadto w święto Wszystkich Świętych, na Boże Ciało i Nawiedzenie NMP jak i w oktawie tych świąt, śpiewać w czasie Mszy św. i godzin kanonicznych⁶⁸.

Na uposażenie rektora szkoły składały się opłaty za udział w czynnościach liturgicznych i śpiewaniu brewiarza oraz 1/3 część opłat chrzcielnych. Fundatorce zależało na sumiennym prowadzeniu szkoły skoro zaznaczyła, że rektora może zwolnić tylko proboszcz lub jego zastępca ale nie dłużej niż na 1 do 2 tygodni. Jeżeliby nauczyciel opuścił więcej czasu, należało go zwolnić ze

⁶⁵ AKMKr Rps 15, k. 72

⁶⁶ AKMKr Rps 20, k. 30; BOssol 13674 IV, s. 205—206

⁶⁷ E. Wiśniowski, *Sieć szkół parafialnych w Wielkopolsce i w Małopolsce w początkach XVI w.*, w: „Roczniki Humanistyczne” KUL t. XV z. 2, 1967 s. 85

⁶⁸ ZDK t. IV cz. 2 s. 13

stanowiska⁶⁹. Szkoła w Pilicy rzeczywiście była czynna, bowiem w 1413 r. spotykamy jej rektora Andrzeja, który pełnił zarazem obowiązki pisarza w urzędzie miejskim⁷⁰.

Obszerniej o szkole i uposażeniu jej rektora mówi dekret bpa Oleśnickiego z 12 IV 1432 r. Tutaj także scholarzy wraz z rektorem są zobowiązani do udziału w nabożeństwach kościelnych i w chórowym odmawianiu brewiarza z mansjonarzami. Na uposażenie rektora zwanego teraz bakałarzem, oprócz dziesięciny ze Złożeńca, wyznaczono dziesięcinę snopową z sołectwa w Biskupicach i z pół rycerza Kowalewskiego w Dobrej. Miał on odtąd pobierać 1/3 wszystkich ofiar kościelnych, dzwonne i ofiary od mieszczan pilickich tzw. stolowe⁷¹.

Działalność szkoły pilickiej była szczególnie żywa w wieku XV, kiedy to 20 synów mieszczan oraz 2 synów dziedzica Jana z Pilicy, wojewody ruskiego, studiowało we Wszechnicy Krakowskiej⁷². Spośród nich Jan syn Piotra, który rozpoczął studia jesienią 1456 r., w półroczu zimowym 1490/1491 oraz w letnim 1491 pełnił obowiązki rektora tej uczelni. W wieku XVI spotykamy tylko 9 piliczian, kształcących się w Krakowskiej Wszechnicy⁷³.

3. Szpitale

Wśród 5 kapelanów, jakich po r. 1409 uposażyła w Pilicy Elżbieta Granowska, piąty był kapelanem opiekującym się szpitalem⁷⁴. Regestr kontrybucji z r. 1513 i lat następnych, mówi o prepozyturze szpitalnej w Pilicy na przedmieściu⁷⁵. Szpital ten mieścił się na przedmieściu przy późniejszej ulicy Krakowskiej. Składał się z dwóch obiektów, z kaplicy św. apostołów Szymona i Judy oraz z domu szpitalnego⁷⁶. Z wizytacji ks. Kazimierskiego w r. 1598 dowiadujemy się, że kaplica ta była konsekrowana i posiadała aż 9 ołtarzy. W drugiej połowie wieku XVI uległa ona zniszczeniu w czasie powodzi, ale kiedy przebywał w miasteczku Kazimierski, była już odrestaurowana. Należało tylko konsekrować trzy kamienne ołtarze⁷⁷. Na uposażenie prepozytury szpitalnej składały się: lan pola długości 17 stadiów, łąka o powierzchni 2 stadiów, sadzawka,

⁶⁹ ZDK t. IV cz. 2 s. 13

⁷⁰ AWMKr Rps Teutonica 1, s. 588, poz. 21

⁷¹ ZDK t. IV cz. 2 s. 167—177

⁷² *Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis*, t. 1 (1400—1489), Cracoviae 1887 s. 62, 90, 94, 138, 147, 174, 180, 198, 203, 207, 211, 220, 243, 282; t. II (1490—1551), Cracoviae 1892 s. 21, 31

⁷³ *Album Studiosorum*, t. I s. 147; t. II s. 5, 7, 94, 123, 232, 330; t. III s. 146, 181, 185; PSB t. X s. 489

⁷⁴ ZDK t. IV cz. 2 s. 12

⁷⁵ AKapMKr Rps Regestrum Contributionis 1513, 1527, 1539, 1561

⁷⁶ ZDK t. IV cz. 2 s. 12

⁷⁷ AKMKr Rps 15, k. 72

dom i 5 grzywien wypłacanych rocznie przez miasto. Dom szpitalny nie miał żadnego uposażenia oprócz ogrodu i jałmużny składanej przez życzliwych ludzi⁷⁸.

Z rejestru podatkowego w r. 1529 dowiadujemy się ponadto, że w miasteczku została erygowana druga prepozytura szpitalna pod wezwaniem św. Walentego. Została ona założona na przedmieściu Zarzecze. Jej prepozytem w tym czasie był Lukasz z Pilicy. Na jej uposażenie składały się 4 grzywny wypłacane przez łaźnię miejską w postaci wina i 1 grzywny wypłacanej przez ratusz w Pilicy⁷⁹. Dopiero wizytator bpa Maciejowskiego w r. 1602 informuje, że szpitalik ten ma drewnianą kaplicę, konsekrowaną, z trzema murowanymi i niekonsekrowanymi ołtarzami. Dom szpitalny dla ubogich miał jedną ogrzewalnię i 4 izby, w których mieszkało 8 osób, żyjących z jałmużny. W pobliżu stał dom prepozyta, którego uposażenie z biegiem czasu powiększało się. Miał on teraz 2 łany pola we wsi Biskupiec, 2 ogrody, 3 łąki, 2 sadzawki oraz 5 grzywien wypłacanych jak dawniej przez magistrat i łaźnię pilicką⁸⁰.

4. Bractwo literackie

Wizytator ks. Kazimirski zanotował w 1598 r., że w Pilicy jest dom po bractwie literackim, które uległo likwidacji⁸¹. Dla kapłana który opiekował się tym bractwem, istniało specjalne pole zwane Klim, z którego rocznie pobierał 1 grzywnę⁸². Należy sądzić, że okres powstania i działalności tego bractwa miał miejsce w wieku XV i pierwszej połowie wieku XVI, kiedy to najwięcej mieszczan uczęszczało do miejscowej szkoły parafialnej i udawało się na studia w Akademii Krakowskiej. Celem stowarzyszenia było zapewne wspólne czytanie Pisma św. i innych tekstów religijnych.

F. PREBENDA ŚW. PIOTRA I PAWŁA

Z chwilą przeniesienia parafii do nowego kościoła, pierwotna świątynia św. Piotra zachowała dla siebie prawa prebendy, która ze wszystkimi dochodami należała do plebana w Nowej Pilicy. Stara budowla jak wiemy uległa zniszczeniu a około 1578 r. postawiono nowy kościół⁸³. Był to budynek z drzewa modrzewiowego

⁷⁸ AKMKr Rps 15, k. 72; F. Mazurek, Kolegiata Pilicka, s. 54

⁷⁹ Księga dochodów 1529, s. 339

⁸⁰ AKMKr Rps 20, k. 30v; F. Mazurek, Kolegiata Pilicka, s. 54—55, 62

⁸¹ AKMKr Rps 15, k. 88, 72

⁸² AKMKr Rps 15, k. 72

⁸³ AKMKr Rps 15, k. 72v

jednolite, pokryty gontem, o szerokim okapie i belkowaniu zaopatrzone w skośne wsporniki. Na dachu mieściła się sygnaturka. Od zachodu przy głównych drzwiach kruchta, od strony południowej zakrystia. Wprost kruchty wzniesiono drawnicę czworoboczną, zakończoną wieżyczką. Całość ogrodzono tarcicami wpuszczonymi w słupy murowane, z daszkiem gontowym. Prezbiterium wyższe od nawy, zakończone z obu stron ukośnie. Wnętrze świątyni posiadało płaski sufit, podłogę początkowo w nawie i prezbiterium drewnianą. Główny ołtarz z drzewa, w nim rzeźba Chrystusa na krzyżu. Po r. 1584 wybudowano boczny ołtarz, stojący na ukos po stronie ewangelii, z obrazem Chrystusa Zmartwychwstałego. Kościół został konsekrowany prawdopodobnie przez bpa Bernarda Maciejowskiego (1600—1608) w r. 1602 pod wezwaniem św. apostołów Piotra i Pawła⁸⁴.

G. POD WPLYWAMI REFORMACJI

Pierwszym z ruchów reformatorskich, jaki zapuścił swoje korzenie w Małopolsce był husytyzm, a przywódcą tego ruchu był bliiski krewny Elżbiety Granowskiej Spytek z Melsztyna⁸⁵. Elżbieta jednak jak i jej brat Jan, pozostali wierni religii katolickiej. Ich odpowiedzią na szerzący się husytyzm było nawet wzmożenie życia religijnego w Pilicy, w latach 1409—1432. Zastanawia nas tylko fakt, że bp. Oleśnicki w swym dekreście z r. 1432 dwa razy nawołuje miejscowy kler do gorliwości. Najpierw domaga się od przyszłego prepozyta większej niż dotychczas staranności w spełnianiu funkcji kapłańskich, następnie nakazuje wikariuszom, aby pod karą pieniężną brali udział we Mszach św. i wspólnym brewiarzu⁸⁶.

W wieku XVI a zwłaszcza w latach 1550—1560 silnie rozwinęła się herezja protestancka, kalwińska i braci polskich na terenie Małopolski. Wiadomości te musiały napływać i do Pilicy zwłaszcza, że w pobliskim Ogrodzieńcu, zwolennikiem kalwinizmu był jego właściciel Jan Firlej. Kraków stolica był zarazem siedliskiem nowinek religijnych⁸⁷. Reformacja miała nie tylko charakter religijny ale także społeczny i polityczny. Dla mieszkańców Pilicy, nie orientujących się w zawiłych dociekaniach teolo-

⁸⁴ AKMKr Rps 15, k. 72v; Rps 20, k. 30v; Rps 13, k. 21—22; J. Wisniewski, *Historyczny opis*, s. 43—46; F. Mazurek, *Kolegiata Pilicka*, s. 46, 47, 54

⁸⁵ T. Siłnicki, *Kościół Powszechny i Polska w XV wieku*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, Poznań—Warszawa 1974, t. 1 cz. 1 s. 333

⁸⁶ ZDK t. IV cz. 2 s. 175

⁸⁷ B. Kumor, *Protestancka Reformacja na Ziemiach Polskich*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, Poznań—Warszawa 1974, t. I cz. 2 s. 56—57.

gicznych, niosła ona ze sobą wiele hasel atrakcyjnych, głosiła przede wszystkim wolność od annat i dziesięcin, którymi samo miasteczko i okoliczne wsie były obciążone bardzo mocno już od lat 30-tych wieku XV⁸⁸.

Na podstawie dostępnych nam źródeł historycznych nie stwierdzamy wprawdzie bezpośrednio wpływu herezji na terenie parafii pilickiej, widoczne są jednak aż nadto dobrze jej skutki. Ze sprawozdania z wizytacji nakazanej przez bpa Jerzego Radziwiłła w r. 1598 dowiadujemy się że ludność miejscowa nie składa dziesięcin kościelnych, istniejące kiedyś bractwa kapłańskie rozpadły się, pozostały po nich tylko rejestry sprawozdawcze. Księżę kapłanów zamiast 5 było tylko 3, zawiesiło także swoją działalność bractwo literackie. Brak dozoru kościelnego i rachunków parafialnych, nie zostały sprowadzone nowe księgi liturgiczne. Budynek bractwa kapłańskiego jak również budynek szkolny były w złym stanie. Od roku wakowała prepozytura szpitalna św. Szymona i Judy, kiedy to zmarł ks. Piotr Gramski. Na początku roku 1598 r. zrezygnował także z zajmowanego stanowiska prepozyt, ks. Seweryn Skidziński. Miejscowe cechy rzemieślnicze zawiesiły swoją działalność religijną, utrzymało się tylko bractwo szewców⁸⁹.

III. POD WPLYWEM REFORM TRYDENCKICH (1598—1795)

A. PIERWSZE WIZYTACJE BISKUPIE

W parafii pilickiej wpływ Soboru Trydenckiego zaznaczył się w pierwszym rzędzie dwoma wizytacjami kanonicznymi. Pierwszą nakazaną przez bpa Jerzego Radziwiłła i przeprowadzoną przez ks. Krzysztofa Kazimirskiego w r. 1598 oraz drugą przeprowadzoną przez ks. Andrzeja Sobkowicza, zaledwie w 4 lata po pierwszej, a nakazaną przez bpa Bernarda Maciejowskiego⁹⁰.

W r. 1602 prepozytem był ks. Andrzej Wąsowicz, mansjonarzy tylko dwóch, Andrzej z Pilicy i Marcin z Morawicy. Dekret reformacyjny dla kościoła pilickiego z tego roku nakazywał restaurację domów kościelnych, kupno nowych ksiąg liturgicznych, przeprowadzenie wyboru dozoru kościelnego, głoszenie kazań, odpowiedzialnej porcji wina do Mszy św. i uczestnictwa wszystkich księży w nabożeństwach parafialnych. Sprawą, która najbardziej do-

⁸⁸ K. Chodyncki, *Reformacja w Polsce*, Warszawa 1921, s. 13 nn; Z. Ogonowski, *Arianie Polscy*, Warszawa 1952, s. 7—32, 36, 43

⁸⁹ AKMKr Rps 15, k. 70v, 71v; Rps 65, k. 332—334; F. Mazurek, *Kolegiata Pilicka*, s. 50

⁹⁰ AKMKr Rps 15, k. 69—73v; Rps 20, k. 29V—30V

tyczyła mieszkańców miasteczka i okolicznych wsi był nakaz ściągnięcia wszystkich zaległych czynszów i dziesięcin⁹¹.

Prepozyt Wąsowicz został określony przez wizytatora jako kapłan gorliwy, chociaż w czasie wizytacji był nieobecny, przebywając w pobliskim Gieble. Pełnił on zarazem obowiązki dziekana wólbromskiego a od 4 lat cieszył się tytułem kanonika. Do wypełnienia nakazów wizytacyjnych został zmuszony pod karą 10 grzywien. Gorzej wyglądała sprawa z wikariuszem Gedeonem, który za nadużywanie alkoholu i pobicie innych księży został skazany na karę karceru w Lipowcu przez 1 miesiąc. Prepozyt szpitala Mateusz z Radomia nie dostarczył świadectwa przeniesienia oraz nie posiadał Mszału Rzymskiego, za co został zawieszony w pełnieniu funkcji kapłańskich aż do załatwienia tych spraw⁹².

B. OŚRODEK ŻYCIA KOŚCIELNEGO

1. Kolegiata Pilicka

Aktu fundacji kolegiaty przy kościele prepozyturalnym dokonał Stanisław Padniewski, w dniu 24 II 1611 r. Motywy jego działania zostały zawarte w herbie nadanym kapitule kolegiackiej, który przedstawiał orła stojącego na stosie w kształcie gniazda. Ma on rozpięte skrzydła i głowę wzniesioną ku niebu. Nad nim widnieje słońce rzucające promienie na ptaka. Pod słońcem napis: „coelesti uror igne — niebieskim palę się ogniem”. Według wyjaśnienia samego fundatora, herb był plastycznym przedstawieniem jego przeżyć z ostatnich dwóch lat, kiedy to stracił on swoich rodziców Wojciecha i Jadwigę z Dębiam oraz siostry Elżbietę i Jadwigę. Stanisław pozostał sam, jak ten ptak na spalonym gnieździe, nie mając również dobrego zdrowia skoro zmarł już w pierwszych dniach grudnia 1611 r. mając zaledwie 29 lat⁹³. Herb miał też wyrażać sens istnienia kapituły kolegiackiej, miała ona płonąć żywą miłością ku Bogu. Bp krakowski Piotr Tylicki zatwierdził i erygował kolegiatę w dniu 12 IV 1612 r., odtąd prepozytura stała się kolegiatą u św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty⁹⁴.

W związku z tym bp Tylicki utworzył przy kolegiacie kolegium kapitulne, w skład którego weszli: czterej prałaci, tzn. prepozyt, dziekan, archidiakon i kustosz oraz dwaj kanonicy. Pierwszym prepozytem i oficjałem został ks. Jan Leszczyński, dziekanem ks. Jan Boczkowski, archidiakonem ks. Jakub Najman, wielokrotny

⁹¹ AKMKr Rps 20, k. 30v; F. Mazurek, *Kolegiata Pilicka*, s. 62

⁹² AMKr Rps 4, k. 25v, 52v

⁹³ AKMKr Rps 38, k. 663, 665—665v; H. Błazkiewicz, *Pilica*, s. 93, 173—174

⁹⁴ AKMKr Rps 38, k. 663, 669

rektor Wszechnicy Krakowskiej, kustoszem ks. Jakub Podgórski. Kanonik kaznodzieja ks. Maciej z Łodzi miał wyznaczone probostwo w Gieble, drugi kanonik ks. Jan Konopnica w Strzegowie. Oprócz nich dekret erekcyjny ustanowił urząd zakrystiana, 6 wikariuszy, rektora szkoły, kantora szkolnego, kierownika orkiestry, organistę, 2 dzwonników oraz muzyków wchodzących w skład kapeli.⁹⁵

Fundator jako uposażenie kapituły zapisał wieś i folwark Przychody, posiadłość i dwór Kleszczowa oraz młyn i osadę kmiecia Jastrzab. Wartość tego zapisu została oszacowana na 20000 florenów, z czego kapituła miała pobierać co roku 2000 florenów dochodu. Uposażenie kapituły tworzyło 6 prebend, które Padniewski przyłączył do kolegiaty: w Gieble, Kidowie, Mrzygłodzie, Słupiu, Strzegowie i Szańcu. Papież Paweł V w dniu 8 X 1612 r. przeprowadził unię 6-ciu kościołów z kolegiatą pilicką, która ostatecznie doszła do skutku 20 VIII 1625 r., a jej wykonawcą był ks. Jan Oldakowski⁹⁶. Dalsze źródła dochodów stanowiły dziesięciny, czynsze i grunta orne obejmujące całe „dominium pilickie”⁹⁷.

Z biegiem lat wzrastało uposażenie jak i skład ilościowy kapituły, powstają 3 nowe prebendy kapitulne. W 1701 r. ks. Kazimierz Dobrakowski zapisuje 4000 florenów na majątku Wojtkowice Kościelne, a bp Kazimierz Lubieński 16 XII tegoż roku tworzy kanonię pod wezwaniem św. Józefa i jej beneficjatem mianuje fundatora. W r. 1704 ks. Aleksander Wityński zapisuje 3000 zł. na majątku Chruszczobród, w następstwie czego bp Lubieński 15 XI tegoż roku tworzy nową kanonię. Z czasem nosi ona nazwę kozłowskiej, bo jej prebendarze są proboszczami w Kozłowie⁹⁸.

Ostatnia prebenda to scholasteria, do powstania której w znacznej mierze przyczynił się ks. Piotr Dobrakowski, proboszcz z Tuczap. Dn. 30 VIII 1756 r. zapisał on 6000 florenów na synagogach w Zarkach i Pilicy. Bp Stanisław Załuski 24 XI 1747 r. zatwierdził tę fundację i scholastykiem mianował samego fundatora. Należy także wspomnieć, że jeszcze w r. 1674 utworzono godność oficjała pilickiego, a został nim ks. Stefan Łodziński, proboszcz ze Szczekocin⁹⁹. Poza wymienionymi, od 1612 do 1814 r. kolegiata mia-

ła jeszcze 27 innych dobrodziejów, którzy powiększyli jej dochody¹⁰⁰.

Kanonicy i prałaci obowiązani byli osobiście, w każdą niedzielę odmówić oficjum o Trójcy św. w kaplicy Padniewskich. W poniedziałki chórowo mieli odmawiać oficjum o Duchu św., we wtorki o św. Krzyżu, w środy cześć brewiarza za zmarłych, w czwartki oficjum o Najśw. Sakramencie, w piątki o Mece Pańskiej i w soboty oficjum o Najśw. Maryi Pannie. Po tych oficjach odprawiali uroczystą Mszę św. z grą na organach i śpiewem chóru szkolnego. W niedzielę członkowie kapituły odprawiać mieli sumę przed głównym ołtarzem. W rocznicę śmierci fundatora należało odprawić Mszę św. żałobną a w każdym miesiącu śpiewać jeden raz oficjum żałobne i Mszę św. przy udziale scholarów. Inni prałaci odprawiali w tym czasie Msze św. ciche. Kanonik kaznodzieja lub jego zastępca w każdą niedzielę i święta mówili kazania. Wikariusze codziennie mieli śpiewać pacierze kapłańskie, po czym jeden odprawił wotywę, drugi sumę a trzeci Mszę św. cichą. W przerwach między nabożeństwami jeden ze scholarów ubrany w komżę, śpiewał cały psalterz od rana do wieczora. Przed Najśw. Sakramentem stała miała się palić oliwna lampka¹⁰¹. Statuty kapituły kolegiackiej zatwierdził w r. 1634 bp Jan Olbracht¹⁰². Po 50 latach istnienia, zaczęły występować jakieś odchylenia od intencji fundatora, dlatego w r. 1662 sufragan krakowski Mikołaj Oborski przeprowadził wizytację kolegiaty¹⁰³.

Prawo patronatu nad kolegiatą należało do każdorazowego dziedzica Pilicy. Na tym tle dochodziło do długotrwałych sporów, od 1630 r. Wiśniowieccy a następnie Stanisław Warszycki, nie płacili czynszów z majątku Przychody, Wierzbica i części wsi Kleszczowa. Procesy toczyły się przed sądem grodzkim krakowskim i trybunałem lubelskim, który ostatecznie w dniu 16 IV 1679 r. wydał wyrok skazujący Warszyckiego na zapłacenie kapitule 9800 florenów¹⁰⁴. Procesy o czynsze ze wsi Słupia toczyły się przed sądami duchownymi i świeckimi przeszło 20 lat, a podobne sprawy majątkowe prowadziła kapituła przez całe dwa wieki swego istnienia¹⁰⁵.

⁹⁵ F. Mazurek, Kolegiata Pilicka, s. 76–79

⁹⁶ AKMKr Rps 38, k. 665v, 666v, 669v, 670v

⁹⁷ ADK Pergamin „Joannes Albertus” 1634; F. Mazurek, Kolegiata Pilicka, Dodatek źródłowy, s. 50–54; J. Wiśniowski, Pilica, s. 207–208.

⁹⁸ J. Wiśniowski, *Historyczny opis*, s. 16

⁹⁹ AWMKr Rps Castr. Crac. Rel. 191A, s. 689–693, nr. 255, s. 693–697, nr. 256; ADK Acta Capituli Pilecensis, t. VIII s. 31, 36, 38, 41; Liber Munimentorum, s. 159, 288, 304

¹⁰⁰ WAPKr Rps Castr. Crac. Rel. 91A, s. 732–740, nr. 267; F. Mazurek, Kolegiata Pilicka, s. 124

⁹⁵ AKMKr Rps 38, k. 669, 669v, 671; F. Mazurek, Kolegiata Pilicka, s. 302, 312, 323, 335; 340, 344, 351, 355; J. Wiśniowski, *Historyczny opis*, s. 35, 38, 39, 40

⁹⁶ AKMKr Rps 38, k. 663–663v, 664v, 671; ADK Pergamin: „Paulus Episcopus”, „Joannes Oldakowski” 1625; F. Mazurek, Kolegiata Pilicka, s. 71; J. Wiśniowski, *Pilica*, s. 522–526

⁹⁷ AKMKr Rps 38, k. 665–666v; J. Wiśniowski, *Historyczny opis*, s. 12–13; F. Mazurek, Kolegiata Pilicka, s. 72

⁹⁸ F. Mazurek, Kolegiata Pilicka, s. 73–75, 165–168

⁹⁹ ADK Teczka L. Erectio Scholasteriae 1747; Acta Capituli Pilecensis, t. I, s. 134, 135, 136; J. Wiśniowski, *Historyczny opis*, s. 38

W r. 1772 kiedy Austria zagarnęła ziemie na prawym brzegu rzeki Pilicy, kapituła utraciła część swych dziesięcin w wysokości 1200 zł. rocznie oraz kapitał 14100 zł polskich ulokowany na pozostających tam dobrach. Na skutek gospodarczego załamania się dóbr Wesslów, od r. 1781 kapituła nie otrzymywała żadnych czynszów także z majątków pozostających na wolnym obszarze Rzeczypospolitej. W utworzonej w r. 1787 „massie konkursowej wessłowskiej”, przyznano jej 96000 zł polskich, jednak żadne splaty z tego tytułu nadal nie były pobierane¹⁰⁶. Na skutek braku dochodów nastąpiła komasacja uposażenia altarystów i wikariuszy, a także zmniejszenie liczby tych ostatnich do trzech. Sama kapituła prowadziła jednak nadal swoją działalność, a bezpośrednio przed r. 1795 w jej skład wchodził: prepozyt ks. Józef de Bonfalle Baffelt, kustosz ks. Mateusz Kolbrecki, archidiacon ks. Józef Niedopol, dziekan ks. Ludwik Zaboroski, scholastyk ks. Jan Olewiński oraz kanonicy ks. Tomasz Ostaszewski i Wawrzyniec Małuski¹⁰⁷.

2. Kościół św. Piotra i Pawła

Wybudowany od nowa około r. 1578 kościół nie miał żadnego uposażenia na remonty, przed r. 1598 został ograbiony przez złodziei a w połowie wieku XVII był już poważnie zniszczony¹⁰⁸. Bp Piotr Tylicki w akcie erekcji kolegiaty z 12 IV 1612 r. polecił by opiekował się nim zakrystian kolegiaty, on również miał pobierać odtańd związane z tą prepozyturą dochody¹⁰⁹. Prepozyt Florian Dobrakowski celem ożywienia tej świątyni wystarał się u pap. Innocentego XI o pozwolenie na odpusty w dniu patronów kościoła św. Piotra i Pawła oraz w uroczystość Trójcy św. Przywilej ten potwierdził bp Mikołaj Oborski 18 VI 1686 r.¹¹⁰

Równocześnie dziedzic Michał Warszycyki przystąpił do generalnego remontu całego obiektu, wymieniając gontowy dach, w prezbiterium założył marmurową posadzkę oraz ufundował chór organowy a na nim 7-mio głosowe organy. Roboty te zostały ukończone w r. 1686 a przez następne 5 lat trwała budowa murowanej zakrystii¹¹¹. Od r. 1634 kościół posiadał trzeci ołtarz umieszczony w nawie po lewej stronie a poświęcony Trójcy św. Ołtarz czwar-

ty ku czci św. Antoniego Padewskiego wybudowano z boku prezbiterium, przy zakrystii w połowie XVIII wieku¹¹².

Michał Warszycyki odnowił także lub wybudował od nowa domy mieszkalne i budynki gospodarcze. Po skończonych remontach dnia 9 V 1687 r., Warszycyki zapisał na dalsze utrzymanie kościoła 200 florenów. W r. 1691 wyznaczył procent od sumy 8000 florenów zapisanych na dobrach Pradła Gołuchowice, następnie podarował prebendarzowi św. Piotra sadzawkę. Z pomocą śpieszyli również mieszczanie pilicy sporządzając dalsze zapisy¹¹³.

W dniu 23 VI 1782 r. prebenda została zwizytowana przez ks. Jacka Kochańskiego, z polecenia bpa Michała Poniatowskiego. Prebendarzem już od 15 lat był ks. Wojciech Cybulski, który będąc wielkim skrupulatem nie posiadał prawa spowiadania wiernych. Kościół i zabudowania gospodarcze były w dobrym stanie, wszystkie grunta prebendarzskie były zagospodarowane, a pracowało na nich w ramach pańszczyzny 3 poddanych po jednym dniu piętym w tygodniu¹¹⁴. Od r. 1794 obowiązki prebendarza pełnił ks. Stanisław Findziński z polecenia patrona kościoła Karola Wessla, starosty libartowskiego¹¹⁵.

3. Kościół św. Stanisława i Walentego na Zarzeczcu

Z inicjatywy Stanisława Padniewskiego, starosty dybrowskiego powstała jeszcze jedna fundacja kościelna w Pilicy, na przedmieściu Zarzeczcu. Z dokumentu wystawionego na zamku pilickim 20 XII 1610 r. dowiadujemy się, że starosta dybowski przekazał wakujące probostwo szpitalne św. Walentego na Zarzeczcu „z wszelkimi przynależnościami” zakonowi Kanoników Regularnych od Pokuty nazywanych inaczej Markami, za pośrednictwem ks. Wojciecha Pisarskiego z tegoż zakonu, który był jego osobistym kapłanem. Powodowała nim chęć „okazania wdzięczności Bogu za łaski mu wyświadczone oraz przekonanie, że w ten sposób przyczyni się do zbawienia dusz swoich zmarłych rodziców i siostr”. Jego decyzję zatwierdził bp Piotr Tylicki dnia 7 V 1612 r.¹¹⁶

Fundator przekazał zakonnikom dotychczasowe uposażenie pre-

¹¹² AKMKr Rps 13, k. 21; Rps 32, s. 2; Rps 53, s. 121; APP Teczka nr. 110, p. 8. Wizyta generalna z r. 1782; J. Wiśniewski, *Historyczny opis*, s. 44—45.

¹¹³ AKMKr Rps 53, s. 121—122; APP Teczka nr. 110, Akta i dokumenty 1687—1694 r.

¹¹⁴ AKMKr Rps 53, s. 120, 122; APP Teczka nr. 110, Akta i dokumenty, Protokoł z 6 XI 1801 r.

¹¹⁵ APP Teczka nr. 110, Protokoł z 25 I 1828 r.

¹¹⁶ AWMKr Rps Castr. Crac. Rel. 39, s. 1431—1432; J. Wiśniewski, *Historyczny opis*, s. 49.

¹⁰⁶ AKMKr Rps Wizytacja dekanatu pilickiego 1821 r.

¹⁰⁷ ADK Teczka L, nr. 3, p. 4, s. 8—9; Acta Capituli Pilicensis, t. VIII, s. 9; J. Wiśniewski, *Historyczny opis*, s. 36, 38, 39, 41; F. Mazurek, *Kolegiata Pilicka*, s. 310, 317, 319, 322, 330, 339, 343.

¹⁰⁸ AKMKr Rps 15, k. 72v.

¹⁰⁹ AKMKr Rps 32, s. 1; Rps 38, k. 665; Rps 53, s. 120—121.

¹¹⁰ AKMKr Rps 13, k. 21.

¹¹¹ AKMKr Rps 13, k. 21—22; Rps 32, s. 2.

pozytury: lan pola zwany Gawłowski we wsi Biskupice, lan pod Nagórnikami oraz stajnie przy drodze do Giebla. Ogrody z 2 powiększył do 4. Pozwolił im na wolny wyrąb drzewa w lasach pod Ryczowem i wolne korzystanie z młyna, z wyjątkiem przemiałów słoików piwnych i gorzałczanych¹¹⁷.

Mieszczanin pilicki Andrzej Olszewski w r. 1640 zapisał augustianom ogród. Jan Kazimierz Warszycycki w dniu 4 VI 1688 r. oddał im w posiadanie sadzawkę Górskiego i drugą Karwatowskiego oraz plac wokół kościoła. Wreszcie Maria Sobieska „urważając za szczupłość posiadłości księży kanoników” zapisała im 26 II 1739 r. dom z ogrodem na Zarzeczcu¹¹⁸.

Pomieszczenia dawnego szpitala nie odpowiadały zakonnikom i ks. Pisarski przystąpił niezwłocznie do budowy nowego klasztoru na pustym folwarku przykościelnym. Był to budynek drewniany, pokryty gontem, w którym były 4 cele z 4-ma komnatkami, według opisu z r. 1690¹¹⁹. Podobnie jak zabudowania gospodarcze również kaplica szpitalna św. Walentego była już stara i zniszczona powodziami, więc po r. 1640 Stanisław Warszycycki przy współudziale szlachcica Stanisława Goszczyckiego wybudowali nowy kościół również na Zarzeczcu ale na innym dogodniejszym miejscu przy drodze. Taką wersję podaje wizytator Jan Machowicz w r. 1690 oraz Adam Komorowski w r. 1747. Dopiero wizytator ks. Jacek Kochański w r. 1782 zaznaczył, że kościół został wybudowany przez Padniewskiego¹²⁰.

Nie znamy daty konsekracji kościoła ale wiemy, że otrzymał on wezwanie św. Stanisława i Walentego. Orientowany w kierunku wschodnim, wybudowany w całości z kamienia łupanego, jednonawowy z półkolistie zamkniętym prezbiterium. Był wyłożony białą, kamienną posadzką, sufit miał z heblowanych desek, malowany. W świątyni było 6 ołtarzy, ambona złożona i wysrebrzona, chór na dwóch kolumnach a na nim pozytyw o 8 głosach. Od strony południowej prostokątna kaplica, murowana, sklepiona, do której prowadziły żelazne drzwi. W niej ołtarz drewniany, wyłożony i malowany, z obrazem M. B. Szkaplerznej. W murze północnym wyjście z prezbiterium do zakrystii, sklepionej, z jednym oprawionym w olów oknem¹²¹.

W r. 1782 placówką księży Marków kierował ks. Aleksander Obrzutowicz, obowiązki kaznodziej pełnił w tym czasie ks. Cyryl Wikliński, ks. Jędrzej Olesiński był kapelanem w parafii Kidów a listę zakonników zamykał ks. Józef Haynrich. W pobliżu kościo-

ła stał dom dla czeladzi i 6 „chałup złych”, w których mieszkało 6 poddanych, odrabiających pańszczyznę po 1 dniu pieszym w tygodniu¹²².

4. Kościół św. Jerzego

Kaplica szpitalna św. apostołów Szymona i Judy przy ul. Krakowskiej, której prepozytem w r. 1602 był ks. Mateusz z Radomia, w następnych latach, w bliżej nie znanych nam okolicznościach, uległa zupełnemu zniszczeniu. Budową nowej świątyni zajął się dopiero książę Jerzy Zbarski 26 XI 1629 r. w aktach grodzkich krakowskich zapisał on dla swej fundacji wieś Gieblo wraz z folwarkiem¹²³. Kościół został usytuowany w stronie południowej miasteczka, przy ul. Krakowskiej. Murowany, jednonawowy z prezbiterium niewyodrębnionym, zamkniętym ścianą prostą. Sufit, dach siodłowy kryty gontem, na nim kopuła z dwoma dzwonekami. Ołtarz według opisów z r. 1690 i 1782 późnobarokowy w kształcie sarkofagu, w nim obraz NMP z dzieciątkiem. Ołtarz wykonany z drzewa zdobią kolumny i pilastry. Przy ścianie północnej ambona późnobarokowa¹²⁴.

Dn. 11 XII 1630 r. Piotr Gembicki, administrator walującej w tym czasie diecezji krakowskiej przyznał prawo patronatu dziedzicom Pilicy oraz erygował probostwo szpitalne pod wezwaniem św. Jerzego które objął ks. Krzysztof Żywkowicz¹²⁵. Konsekracji kościoła dokonał bp Mikołaj Oborski, sufragan krakowski w r. 1662¹²⁶. Od r. 1701 kościół przeszedł pod opiekę pilickiej kolegiaty przez połączenie prepozytury szpitalnej z tzw. kanonią Dobrakowską, pod wezwaniem św. Józefa. Do r. 1711 prepozytem szpitalnym był fundator kanonii ks. Kazimierz Dobrakowski. Następnie w latach 1721—1748 ks. Wojciech Dobrakowski, od 1 IX 1755 do 1777 r. ks. Szymon Awedyk a od 25 VI 1778 r. proboszczem św. Jerzego został ks. Kazimierz Sitkowski¹²⁷.

5. Kościół św. Barbary

W północnej stronie miasteczka, na placu, który obecnie nazywa się Barbara, powstał po r. 1653 kościół pod wezwaniem św. Barbary. Stanisław Warszycycki po usunięciu Żydów z Pilicy, przezna-

¹¹⁷ AKMKr Rps 53, s. 127—128

¹¹⁸ AKMKr Rps 13, k. 22v; Rps 32, s. 9; Rps 53, s. 113; F. Mazurek, Kolegiata Pilicka, s. 145

¹¹⁹ AKMKr Rps 13, k. 22v—23v; Rps 32, s. 9—10; Rps 53, s. 113—114; J. Wiśniewski, *Historyczny opis*, s. 48

¹²⁰ AKMKr Rps 13, k. 22v; Rps 32, s. 9; Rps 53, s. 113

¹²¹ AKMKr Rps 32, s. 10, 11; F. Mazurek, Kolegiata Pilicka, s. 73—74, 343—344.

¹²² AKMKr Rkps 32, s. 10—11; — J. Wiśniewski, *Historyczny opis*, s. 36; — Fr. Mazurek, Kolegiata Pilicka, s. 73—74, 343, 344

¹¹⁷ AWMKr Rps Castr. Crac. Rel. 39, s. 1432—1435; AKMKr Rps 13, s. 24v

¹¹⁸ AKMKr Rps 53, s. 127

¹¹⁹ AKMKr Rps 13, k. 24v; Rps 53, s. 127

¹²⁰ AKMKr Rps 13, k. 23v; Rps 32, s. 14; Rps 53, s. 125

¹²¹ AKMKr Rps 53, s. 125—127

czył na ten cel ich bóżnicę. Świątynia była murowana, beczkowo sklepiona, dach miała siodłowy, kryty gontem. W kościele były 3 ołtarze, główny na mensie kamiennej z obrazem patronki kościoła, dwa ołtarze boczne nie miały obudowy tylko obrazy Męki Pańskiej i św. Kazimierza. Ołtarz główny oraz kościół był konsekrowany w r. 1662 przez bpa Mikołaja Oborskiego. Znajdował się w nim jeden konfesjonał, ambona i chór organowy. Kościół nie posiadał zakrystii, kruchta zbudowana była z drzewa. Na dachu dzwonnica z jednym dzwonkiem. Całość opasana drewnianym parkanem z daszkiem gontowym, dwustronnym¹²⁸.

Obowiązki kapelana przy tej świątyni pełnił jeden z wikariuszy kolegiaty. Jako uposażenie kościoła Stanisław Warszycki wyznaczył 700 florenów w r. 1665, na polach i domach mieszczan pilickich. Michał Warszycki w r. 1692 zapisał 200 florenów na wsi Skarżyce i 1200 zł polskich na dobrach Mrzyglód, z roczną prowizją 42 zł polskich. Także ks. Kazimierz Dobrakowski zapisał 200 florenów na potrzeby związane z reperacją kościoła¹²⁹.

W r. 1747 kapelanem był ks. Tomasz Patelski. Wizytator ks. Adam Komorowski nakazał mu wziąć 100 florenów z zapisu na polach pilickich i 200 z dóbr Skarżyce oraz dokonać koniecznych reperacji świątyni¹³⁰. Jednak już w r. 1782 wizytator ks. Jacek Kochański zmuszony był stwierdzić, że cały obiekt chyli się ku upadkowi. W ścianach utworzyły się 3 głębokie rysy przez całą wysokość świątyni, sufit opadał kawałkami, gonty na dachu powypadały, cała kopuła trzęsa się w czasie dzwonienia. Obowiązki kapelana pełnił ks. Jakub Węzoroski. W dekrete powizytacyjnym z 21 VI znajduje się wezwanie by ratować niszczejącą świątynię¹³¹. Rodzina Wessłów, którzy byli patronami miejscowych kościołów znajdowała się w stanie zupełnego załamania gospodarczego, a parafia nie miała żadnych możliwości, by utrzymać aż 6 świątyń na swoim terenie. Stąd też nikt nie był w stanie spełnić zaleceń wizytatora.

6. Kościół i klasztor OO. Reformatów

Osobistej życzliwości i pobożności kolejnej dziedziczki dóbr pilickich, Marii z Wessłów Sobieskiej zawdzięczającą wreszcie swoje osiedlenie się w Pilicy OO. Reformacji, stanowiący jeden z reformistycznych odłamów w zakonie Braci Mniejszych. 6 V 1740 r. na pilickim zamku zapisała ona Reformatom, w północnej stronie

¹²⁸ AKMKr Rps 32, s. 11; Rps 53, k. 122

¹²⁹ AKMKr Rps 32, s. 13; Rps 53, k. 123

¹³⁰ AKMKr Rps 32, s. 14

¹³¹ AKMKr Rps 53, s. 123—124

miasteczka na Biskupicach teren o długości 261 i szerokości 156 łokci. Ponadto 2 sadzawki o długości 110 i szerokości 80 łokci¹³². Budowa kościoła postępowała szybko, skoro ks. Adam Komorowski oficjał pilicki poświęcił kamień węgielny pod budowę dnia 23 V 1743 r., ks. Wawrzyniec Warzelski dokonał poświęcenia świątyni 28 VII 1746 r. a bp Andrzej Załuski konsekrował ją pod wezwaniem Najśw. Imienia Jezus w dniu 14 V 1747 r.¹³³.

Kościół został wystawiony z cegły, jednonawowy, w stylu barokowym. Prezbiterium zwrócone na zachód, dwuprzęsłowe, zamknięte ścianą prostą. Nawa szersza również prostokątna, trójprzęsłowa oświetlona 6-ma oknami. Chór muzyczny na 3 arkadach filarowych. Przy prezbiterium od północy Teodor Wessel dobudował później kaplicę, zwaną fundatorską, pod wezwaniem św. Michała Anioła i Aniołów Stróżów. Kruchta z pilastrami parzystymi po bokach i szczytem ujętym spływami. Przed fasadą kościelną prostokątny plac, otoczony murem z bramą od wschodu¹³⁴.

Bp Andrzej Załuski równocześnie z konsekracją kościoła poświęcił 7 ołtarzy, zbudowanych w stylu rejencji. W głównym ołtarzu barokowy Chrystus na krzyżu. W stylu rejencji wykonano również ambonę i 4 konfesjonały¹³⁵. W r. 1749 gwardian o. Placyd Kempniński zaprowadził drogę krzyżową w kościele, gwardian o. Mikołaj Trzebiński w r. 1752 zaprowadził Mękę Pańską na placu kościelnym, umieszczając w niszach muru 14 obrazów stacji¹³⁶.

Szybciej jeszcze niż kościół wystawiony został klasztor, skoro już 25 VI 1745 r. wyznaczono o. Kajetana Pagowskiego jako przełożonego i 3 innych zakonników. Za pozwoleniem kardynała Jana Lipskiego, odprawiali oni pierwsze nabożeństwa w zakrystii¹³⁷. Budynek klasztorny przylegał do kościoła od strony południowej. Podobnie jak kościół, zbudowano go z cegły dużego formatu, wypalanej z pobliskiej „Oweżarni”. Czworoboczny, zgrupowany dookoła wirydarzy, piętrowy. Całość wraz z zabudowaniami gospodarczymi była ogrodzona murem z cegły i otoczona drzewami posadzonymi w latach 1756 i 1774¹³⁸.

¹³² APRKr Annales Provinciae, t. I s. 589; t. V s. 282—286; Archivum Conventus Pilecensis, t. I s. 1, 4, 6—8

¹³³ APRKr Archivum Conventus Pilecensis, t. I s. 9—10, 11—12; F. Gruszczyński, *Kościół i klasztor*, s. 19—21

¹³⁴ J. Wiśniewski, *Historyczny opis*, s. 57—58; K. Kutrzebianka, *Katalog zabytków*, t. I s. 405—407; F. Gruszczyński, *Kościół i klasztor*, s. 24—29

¹³⁵ APRKr Archivum Conventus Pilecensis, t. I s. 11—12, 19; F. Gruszczyński, *Kościół i klasztor*, s. 29—34

¹³⁶ APRKr Tabula Conventus Pilecensis, t. II s. 6—7; F. Gruszczyński, *Kościół i klasztor*, s. 27, 36

¹³⁷ APRKr Archivum Conventus Pilecensis, t. II s. 10—71

¹³⁸ F. Gruszczyński, *Kościół i klasztor*, s. 40

Klasztor miał liczną obsadę, już w r. 1746 mieszkało w nim 9 księży i 4 braci. W latach 1747—1753 ojców było 12 a braci 4—5. W latach 1770—1772 nawet 14 księży i 6 braci¹³⁹. Dn. 17 VII 1781 r. „z powodu nowoczesnych poglądów w cesarstwie” (tzn. na terenach zajętych przez Austrię), przeniesiono nawet studium filozofii z 5 klerykami z Przemyśla do Pilicy¹⁴⁰. W r. 1785 prowadzono tutaj kurs teologii moralnej dla 4 kleryków, podobnie było w r. 1791, a w r. 1795 dwóch kleryków uczyło się gramatyki i retoryki¹⁴¹.

Reformaci od pierwszej chwili swego pobytu w Pilicy pracowali nad nawracaniem na katolicyzm Żydów, prawosławnych i protestantów. Razem od r. 1747 do 1796 wprowadzili oni do kościoła 31 osób¹⁴². Począwszy od r. 1787 zakładali drogę krzyżową w różnych parafiach np. w kolegiacie pilickiej, w Porębie Górnej; do r. 1795 założyli ją w 8 kościołach¹⁴³. Od r. 1749 reformaci chowali w grobowcach pod kościołem i pod kaplicą swoich zakonników ale jeszcze więcej księży diecezjalnych, szlachtę, mieszczan a nawet prostych wyrobników. Do r. 1793 wszystkie miejsca były zapelnione, stąd też przełożony o. Witalis Chuchrowski w dniu 24 XI tegoż roku ciała 75 zmarłych złożył na jednym miejscu a pozostawił zwłoki 18 osób, w tym Teodora Wessla, na dotychczasowych miejscach spoczynku¹⁴⁴.

7. Kaplice

Szereg miejsc kultu religijnego na terenie parafii pilickiej, w okresie Polski Przedrozbiorowej zamykają 2 zabytkowe kapliczki. Pierwsza z nich murowana i częściowo kuta w kamieniu, znajduje się na Górze św. Piotra. Dominuje ona nad całą okolicą, pochodzi z XVIII wieku, ale jej napisy zostały zatarte przez czas i są zupełnie nieczytelne. Druga kaplica z późnobarokowym posągami św. Jana Kantego, zbudowana jest z drewna i znajduje się na dawnym przedmieściu Zarzeczce¹⁴⁵.

C. KOŚCIÓŁ PARAFIALNY

Kościół, które wybudowano w parafii pilickiej w wieku XVII miały charakter pomocniczy, jak świątynie Kanoników Regular-

¹³⁹ APRK Tabula Conventus Pilicensis, t. II s. 85—85v, 73v, 88v, 90v

¹⁴⁰ APRKr AO Dunikowsid, s. 130; Tabula Conventus Pilicensis, t. II s. 97—99v

¹⁴¹ APRKr Tabula Conventus Pilicensis, t. II s. 101, 105, 108

¹⁴² APRKr Liber Introductionis Infidelium ad fidem in Convento Pilicensi

¹⁴³ APRKr Liber Introductionis Viae Crucis in Convento Pilicensi

¹⁴⁴ APRKr Catalogus sepultorum in Ecclesia Pilicensi 1749—1938

¹⁴⁵ K. Kutrzebianka, Katalog zabytków, t. I s. 407

nych, Reformatów czy św. Barbary albo też służyły pewnym celom specjalnym jak kościół św. Jerzego i św. Piotra i Pawła. Główny nurt życia religijnego skupiał się nadal w kościele parafialnym św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty. Koniec wieku XVI oraz wiek XVII wprowadziły zasadnicze zmiany, gdy chodzi o wygląd i tej świątyni. Z dotychczasowej, jednonawowej świątyni zbudowanej w stylu gotyku nadwiślańskiego pozostało tylko gotyckie prezbiterium z oknem, zakrystią i częściowo kaplicą św. Anny. Nawa główna i 3 dobudowane później kaplice są już typowym dziełem epoki baroku¹⁴⁶. Dzieła przebudowy dawnej nawy gotyckiej na barokową dokonał Wojciech Padniewski, właściciel pilickiego klucza dóbr i patron kościoła, w latach 90-tych XVI stulecia. Jeszcze w listopadzie 1598 r. w czasie wizytacji radziwiłłowskiej, kościół zastawiony był rusztowaniami, z których malowano okna i wnęki murów, a na łuku tarczy zamieszczono krzyż z wizerunkiem Chrystusa. Przed głównym ołtarzem zawieszono wtedy miedziany świecznik¹⁴⁷. Dalej przebudowy dokonano zapewne w oparciu o dawne gotyckie mury świątyni, pokrywając je tylko całym bogactwem barokowych form. Surowe ściany gotyckie pokryto wtedy pilastrami, gzymsami i bogatą ornamentyką. Kościół znacznie się przez to zmniejszył ale nabrał zupełnie innego wyglądu. Nawa pozostała szersza od prezbiterium, dwuprzęsłowa.

W r. 1598 stan zewnętrzny kościoła wraz z pokrywającym go gontowym dachem był dobry. Trzy okna oświetlały prezbiterium, 8 nawę i 2 chór organowy. W kościele było 8 ołtarzy murowanych oraz 9-ty w kaplicy św. Anny. Murowana chrzcielnica utrzymana porządnie, z czystą wodą chrzcielną. W zakrystii 4 kielichy złote i 8 srebrnych, krzyże i pacyfikaly sporządzone ze srebra, ornaty, kapy, dalmatyki i dużo białizny kościelnej¹⁴⁸.

Zmiany w kościele trwały jednak nadal, w r. 1601 powstała kaplica grobowa Padniewskich, której budowniczym był Kasper Fodige z Mesoco. On też, jak należy sądzić, kierował przebudową nawy głównej. Po r. 1662 zbudowano tu ołtarz stiukowy, późnobarokowy przedstawiający ofiarę Abrahama¹⁴⁹. Gotycka kaplica św. Anny otrzymała polichromię rokokową, w ołtarzu, w miejsce obrazu patronki wstawiono po r. 1662 barokowy obraz M. B. Szkaplerznej. Przed r. 1600 w sąsiedztwie tej kaplicy powstała kaplica św. Leonarda, w której po r. 1662 umieszczono późnogotycki krucyfiks z XVI w. skąd też otrzymała ona nazwę kaplicy Pana Jezusa Ukrzyżowanego, a następnie „Dobrańkowianna” od nazwiska

¹⁴⁶ Tamże, s. 404

¹⁴⁷ AKMKr Rps 15, k. 59

¹⁴⁸ AKMKr Rps 15, k. 59—70v

¹⁴⁹ AKMKr Rps 20, k. 29v; F. Mazurek, Kolegiata Pilicka, s. 18; K. Kutrzebianka, Katalog zabytków, t. I s. 404—405

ks. Kazimierza Dobrakowskiego, który na jej uposażenie zapisał w r. 1701 4000 florenów¹⁵⁰. Wreszcie około r. 1690 przy kaplicy fundatorskiej Padniewskich, powstała kaplica św. Józefa i kruchta. Zbudował ją i uposażył ks. Franciszek Leśniewicz, proboszcz pilicki, zmarły w r. 1711. Wystawiona w stylu barokowym ma na sklepieniu kolebkowym z lunetami, dekorację stiukową, kartuszowo-liściastą z puttami. Późnobarokowa polichromia związana jest z patronem kaplicy. Główna kruchta, z której schodzi się do nawy głównej aż po 4 schodkach, również musiała powstać później, być może w okresie barokowej przebudowy kościoła¹⁵¹.

Około połowy XVII w. wystawiony został nowy ołtarz główny w stylu wczesnobarokowym, w którym znajdowała się początkowo rzeźbiona figura NMP z Dzieciątkiem Jezus na rękach, a po bokach posagi św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty. Po r. 1736 zamieszczono tutaj obraz Matki Najśw. z Dzieciątkiem Jezus. W nowym ołtarzu umieszczono rokokowe tabernakulum, w którym odtąd przechowywano Najśw. Sakrament¹⁵². Z chwilą wybudowania nowych kaplic bocznych, 4 spośród dawnych ołtarzy uległy likwidacji. Pozostały tylko 3 ołtarze boczne, po lewej stronie tęczy ołtarz Bractwa Różańcowego, zastąpiony następnie obrazem św. Jana Kantego. W jego pobliżu ołtarz św. Trójcy i po prawej stronie tęczy ołtarz św. Stanisława, zmieniony po r. 1662 na ołtarz św. Barbary¹⁵³.

Styl barokowy wycisnął swoje piętno na wszystkich właściwie pomieszczeniach i przedmiotach kolegiaty. Ambona wczesnobarokowa powstała około 1630 r., stała przy głównym ołtarzu z obrazami ilustrującymi psalmy są wczesnobarokowe, z początku XVII w., 20 ławek w nawie głównej w stylu rokokowym z r. 1776. Nawet gotycka zakrycia została pokryta barokową polichromią figuralną a wszystkie mieszczące się w niej sprzęty są wykonane w tym również stylu¹⁵⁴.

Liczne przebudowy zmieniły i zewnętrzny wygląd świątyni. Prezbiterium opięte zostało szkarpami, wśród których od strony południowej mieści się t.zw. ogrójec z ołtarzykiem pod daszkiem. Nawa podzielona została parzystymi pilastrami, a na niej od strony południowej jak również na fasadzie zakrycia zamieszczone zostały gipsowe płaskorzeźby, przedstawiające herby fundatorów

¹⁵⁰ AKMKr Rps 20, k. 29v; J. Wiśniewski, *Kościół i klasztor*, s. 17, 36; F. Mazurek, *Kolegiata Pilicka*, s. 73—74

¹⁵¹ AKMKr Rps 20, k. 29v; K. Kutrzebianka, *Katalog zabytków*, t. I s. 404—405

¹⁵² J. Wiśniewski, *Historyczny opis*, s. 16, 18

¹⁵³ AKMKr Rps 15, k. 69—70v; Rps 20, k. 29v; F. Mazurek, *Kolegiata Pilicka*, s. 142; J. Wiśniewski, *Historyczny opis*, s. 16—17

¹⁵⁴ J. Wiśniewski, *Historyczny opis*, s. 19, 22, 26—28; K. Kutrzebianka, *Katalog zabytków*, t. I s. 404

związanych z kolegiatą jak: Padniewscy, Pocięje, Zbarscy i Warszycy czy herb bpa Felicjana Szaniawskiego¹⁵⁵.

Powazne zmiany w otoczeniu kościoła przyniósł r. 1740, kiedy to Maria Sobieska otoczyła plac kościelny murem, a od strony miasta nawet wysokimi skarpami. Odtąd do kościoła prowadziło kilkadziesiąt drewnianych schodów, a od plebanii murowany pomost przerzucony nad drogą. Przy kościele nadal znajdowała się drewniana dzwonnica i kostnica, przy czym zmarłych chowano na placu kościelnym jeszcze do roku 1779. Dopiero tego roku, z rozkazu kapituły kolegiackiej urządzono nowy cmentarz na placu otaczającym kościół św. Barbary¹⁵⁶.

Wizytacja bpa Mikołaja Oborskiego w r. 1662 wykazała, że kościół parafialny zaledwie po 60 latach, jakie upłynęły od jego przebudowy, wymagał licznych remontów. Gontowy dach był zniszczony, organy uszkodzone przez Szwedów nie zostały zreperowane, pęknięty był także jeden z dzwonów¹⁵⁷. Gruntowne remonty przeprowadził dopiero prepozyt Franciszek Leśniewicz w latach 1680—1704¹⁵⁸. Gromadzone od wieków wyposażenie kościoła uległo znacznemu uszczupleniu w nocy 1 III 1786 r., kiedy to grupa miejscowych Żydów pod kierunkiem Joachima Salomonowicza zwanego Batogiem, zdarła pozłacaną sukienkę z obrazu Matki Boskiej, zabrała kielichy, krzyże, lichtarze i wiele wot na ogólną sumę 32120 zł polskich¹⁵⁹.

D. INSTYTUCJE SPOŁECZNO RELIGIJNE

1. Cechy rzemieślnicze

Po wizytacji w r. 1598 zaczęły działać na nowo bractwa cechu piekarzy, kowali i tkaczy obok czynnego zawsze bractwa szewców. Należy przyjąć, że wznowił swoje funkcje religijne także cech rzeźników, który miał w Pilicy najdłuższe tradycje¹⁶⁰. Sytuacja miejscowego rzemiosła w wieku XVII była wyjątkowo trudna. Jeszcze w r. 1581 było czynnych 20 warsztatów rzemieślniczych, w r. 1629 tylko 12, przy czym nie było wcale mistrza kowalskiego i ślusarskiego¹⁶¹. Na początku r. 1655 działało 16 majstrów, ale

¹⁵⁵ J. Wiśniewski, *Historyczny opis*, s. 18—19

¹⁵⁶ AKMKr Rps 15, k. 71; Rps 20, k. 29v; APP Teczka nr. 133, opis kościoła parafialnego 1836

¹⁵⁷ J. Wiśniewski, *Historyczny opis*, s. 18

¹⁵⁸ J. Wiśniewski, *Historyczny opis*, s. 35—36; F. Mazurek, *Kolegiata Pilicka*, s. 275

¹⁵⁹ APP Teczka nr. 129, Acta ratione spoliationis Ecclesiae Pilicensis 1786

¹⁶⁰ AKMKr Rps 20, k. 30

¹⁶¹ Rejestr poborowy Województwa Krakowskiego z r. 1629, Wro-

kiedy w nocy z 1/2 września Szwedzi spalili całą Pilicę, a wraz z nią wszystkie warsztaty rzemieślnicze, rzemiosło na pewien czas praktycznie przestało istnieć¹⁶². Jeszcze w r. 1680 było w miasteczku tylko 13 majstrów, po 1 do 2 z każdej branży¹⁶³. Szersze perspektywy dla rzemiosła powstały dopiero w latach 40-tych w. XVIII na skutek poprawy ogólnej koniunktury gospodarczej w Polsce oraz zaprowadzenia licznych jarmarków w samej Pilicy¹⁶⁴.

Niezależnie od sytuacji gospodarczej cechów ich obowiązki religijne, przypominane były bez przerwy. Statuty nadane cechom przez Stanisława Warszyckiego w r. 1648 jak również w potwierdzonych statutach w r. 1717, przez komisarza zamkowego w imieniu dziedziczki Emerencjanny Pocięjowej jest mowa o obowiązkach cechów wobec Kościoła¹⁶⁵. Także Maria Sobieska w przywileju z r. 1731, „cechom prawa, wolności i przywileje dobroliwie nadając” zaznaczyła, by ze skrzynki brackiej „na chwałę Bożą i porządek, wszelkie prowenta obracały się”¹⁶⁶.

2. Szkoła parafialna

Obowiązki religijne szkoły parafialnej, która z swego założenia była jedną z funkcji duszpasterskich Kościoła, również były stale przypominane, a nawet powiększały się. Już w okresie poprzednim, scholarze pod kierunkiem rektora brali udział w śpiewie godzin brewiarzowych, bardzo licznych procesjach i w uroczystych nabożeństwach. Wizytator Kazimirski w r. 1598 nakazał ponadto, by co niedzielę po południu recytowali oni w kościele katechizm mniejszy według Piotra Kanizjusza, w przekładzie polskim ks. Jakuba Wujka¹⁶⁷. Stanisław Padniewski w swym akcie fundacji kolegiaty w r. 1611 nakazał, aby uczniowie szkoły śpiewali codziennie na Mszy św. uroczystej. W przerwach między nabożeństwami, odczytanie, jeden ze scholarów ubrany w komżę miał śpiewać odtąd cały psalterz, od rana do wieczora. Poza tym w każdym miesiącu uczniowie mieli brać udział w jednym ofiojum żałobnym i Mszy św., odprawianych o spokój duszy fundatora¹⁶⁸.

Według rozporządzenia Padniewskiego, nauczycielem pilickiej

szkoły mógł zostać na przyszłość tylko absolwent Akademii Krakowskiej, mający stopień magistra sztuk wyzwolonych. Miał on podlegać miejscowemu prepozytowi. Do pomocy w pracy przydzielony mu został kantor, który zarazem miał być dyrygentem chóru. Jako wynagrodzenie za pracę, kantor miał pobierać dziesięcinę ze wsi Kodikowa¹⁶⁹. Nauka odbywała się według programu Akademii Krakowskiej, zatwierdzonego przez synod diecezji w r. 1612. Obejmowała czytanie i pisanie w języku łacińskim, język polski pełnił tylko rolę pomocniczą, 4 podstawowe działania arytmetyczne, wiadomości o kalendarzu, ministranturę i śpiew liturgiczny¹⁷⁰.

W r. 1598 budynek szkolny znajdował się w złym stanie. Rektor szkoły Wojciech Szalas z Lelowa otrzymał tylko dziesięcinę ze Złoteńca¹⁷¹. W r. 1602 budynek szkolny był nadal zniszczony wobec czego wizytator ks. Andrzej Sobkowicz nakazał jeszcze raz jego reperację. Bakalarz Stanisław Skierniewita z rodziną mieszkał w jednej z sal szkolnych ale jego sytuacja materialna uległa już poprawie, ponieważ pobierał ufundowane dziesięciny, opłatę od proboszcza i 1 grzywnę rocznie od urzędu miejskiego¹⁷².

Zrujnowanym budynkiem szkolnym zajął się prawdopodobnie dopiero Padniewski, ale w r. 1662 ponownie znalazł się on w ruinie i nikt nie myślał o jego naprawie. Wizytator bp Oborski nakazał nawet pod groźbą ekskomunikacji, aby w ciągu 6 miesięcy przyprowadzić szkołę do porządku przy pomocy mieszczan¹⁷³. Dopiero teraz wraz z odbudową spalonego przez Szwedów miasteczka, powstał i nowy budynek szkolny o 2 izbach, z których jedna przeznaczona była na salę lekcyjną a druga na mieszkanie dla bakałarza¹⁷⁴.

W pierwszej połowie w. XVIII, kiedy w całej Polsce szerzyły się zakazy posyłania dzieci do szkoły, wydawane przez szlachtę i magnatów, właściciele wsi i miast, w Pilicy, dziedziczka Maria Sobieska w r. 1731 wprost poleciła, że mieszcianie „mają się o to starać, ażeby synów swoich do nauk wyzwolonych ćwiczenia dawali, także i do wszelkich rzemiosł”¹⁷⁵. Stanisław Warszycki, starosta piotrkowski około r. 1700 wystawił nowy dom dla kantora, a w następnych latach i rektor szkoły przeniósł się do swojego domu przy ul. Księżej 14, opuszczając miejsce dotychczasowe-

claw—Warszawa—Kraków 1956, s. 190; A. Pawiński, *Polska XVI wieku*, t. III s. 160

¹⁶² *Rejestr poborowy Województwa Krakowskiego z r. 1680*, Wrocław 1959, s. 196, 336; AWMKr Rps Castr. Crac. Rel. 84. s. 21—22, n. 10

¹⁶³ *Rejestr poborowy 1680*, s. 196, 336

¹⁶⁴ H. Błażkiewicz, *Pilica*, s. 149

¹⁶⁵ BOssol Rps 13674 III s. 205—206; J. Wiśniewski, *Historyczny opis*, s. 6, 30

¹⁶⁶ BOssol Rps 13674 III s. 9

¹⁶⁷ AKMKr Rps 15, k. 71v

¹⁶⁸ AKMKr Rps 38, k. 665v, 666v, 669v, 670

¹⁶⁹ AKMKr Rps 38, k. 665

¹⁷⁰ ADK Tecznka L, nr 3, p. 12; F. Mazurek, *Kolegiata Pilicka*, s. 138

¹⁷¹ AKMKr Rps 15, k. 71v

¹⁷² AKMKr Rps 20, k. 30, 30v

¹⁷³ ADK Acta Capituli Pilicensis, t. IX s. 26

¹⁷⁴ ADK Tecznka L, nr. 3, p. 8; F. Mazurek, *Kolegiata Pilicka*, s. 138

¹⁷⁵ BOssol Rps 13674 III s. 7

go zamieszkał w budynku szkolnym, który znajdował się na górze, za kościołem parafialnym¹⁷⁶.

Nowym bodźcem dla działalności szkoły parafialnej w Pilicy, było powołanie przez Sejm w dniu 15 X 1773 r. Komisji Edukacji Narodowej i założone w r. 1775 Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych. Ze sporządzonego przez Komisję Porządkową Cywilno-wojskową raportu, która w r. 1790 przeprowadziła wizytację tej placówki oświatowo-wychowawczej wiemy, że szkoła miała 400 florenów rocznego dochodu z dziesięcin. Klasa I liczyła 19 uczniów w wieku 5 do 12 lat. Do klasy II uczęszczało 15 dzieci, od 9 do 15 lat. Razem na 1012 chrześcijan w miasteczku, do szkoły uczęszczało tylko 34 dzieci. Dyrektorem szkoły był Jan Makowski. Piliccy Żydzi (268) mieli własną szkołę wyznaniową. Z okolicznych wsi nie uczęszczało do szkoły żadne dziecko¹⁷⁷. Wizytatorzy nie poinformowali nas czy do pilickiej szkoły uczęszczał nadal sami chłopcy, czy może były tam i dziewczęta. Chociaż wizytując podobne szkoły w Lełowie, Książu Wielkim i Przyrowie, wspominają o uczęszczających tam „mężczyznach i białogłowych”¹⁷⁸.

W w. XVII na Krakowskiej Wszechnicy studiowało tylko 3 mieszczan pilickich. Począwszy od r. 1637 aż do 1721, przez 84 lata nikt nie podjął studiów uniwersyteckich z tego terenu. Dopiero począwszy od lat 20-tych XVIII stulecia już do r. 1772 dziewięciu dalszych piliczian podjęło studia na wydziale artystów¹⁷⁹.

3. Szpitale

Dwa szpitale dla ubogich, które dotychczas istniały na terenie parafii, na początku w. XVII zawiesiły swoją działalność. Zbudowania szpitala św. Walentego na Zarzeczcu, 20 XII 1610 r. zostały przekazane przez Padniewskiego zakonowi Kanoników Regularnych¹⁸⁰. Szpital pod wezwaniem św. Szymona i Judy przy ul. Krakowskiej, uległ zniszczeniu, w bliżej nieznanych nam okolicznościach. Budową nowego domu dla ludzi opuszczonych zajęł się dopiero książę Jerzy Zbarski, jako kolejny dziedzic dóbr Pilica. 26 XI 1629 r. zapisał on jako uposażenie dla swej fundacji wieś Giebło wraz z folwarkiem¹⁸¹.

¹⁷⁶ AWMKr Rps IT 188, Rejestr ludności chrześcijańskiej 1791, Pilica

¹⁷⁷ AWMKr Rps IT 188, Rejestr ludności chrześcijańskiej 1791, Pilica

¹⁷⁸ AWMKr Rps IT 188, Rejestr ludności chrześcijańskiej, 1791, Lełów, Książ Wielki, Przyrow

¹⁷⁹ *Album Studiosorum*, t. III s. 235; t. IV s. 27, 178; t. V s. 8, 15, 32, 36, 95, 164, 171, 178

¹⁸⁰ AKMKr Rps 4, k. 52v; Rps 18, k. 24v

¹⁸¹ AKMKr Rps 13, k. 22v; Rps 32, s. 9; Rps 53, s. 113; F. Mazurek, *Kolegiata Pilicka*, s. 145

Równocześnie trwała budowa szpitalnego kościoła i domu mieszkalnego dla 12 biednych. Składał się on z dużej izby położonej naprzeciw kościoła, o 3 oknach, z piecem murowanym na fundamencie, kaflowym, drugim piecem do pieczenia chleba oraz kominiem do gotowania z blachą żelazną. Wszyscy dziadkowie mieszkali w tym jednym pomieszczeniu z osobną spiżarnią i infirmerią. Do zabudowania przylegał ogród, w którym podopieczni mieli swoje grządki, ogrodzony płotem z chrustu a tylko od strony miasta murem. Przez drogę szło się do mieszkania proboszcza szpitalnego¹⁸².

Dn. 26 VIII 1638 r. Stanisław Warszycki wydał specjalne przepisy dla prowadzenia szpitala. Proboszcz szpitalny sprawował odtąd duchową pieczę nad jego mieszkańcami, zarządzał majątkiem Giebło oraz prowadził administrację wewnętrzną. Dziedzic wybierał odtąd prowizora spośród pilickich mieszczan, który przedstawiał ubogich mieszkańców dóbr Pilica, jako kandydatów do szpitala. Proboszcz zapewniał swoim podopiecznym mieszkanie, jedzenie i okrycie. Prowizor angażował stróża, kucharka gotowała jedzenie i wypiekała chleb¹⁸³.

W r. 1690 mieszkało w szpitaliku 13 ubogich. Według opinii wizytatora ks. Jana Machowicza, każdy z nich miał pod dostatkiem jedzenia, panowała wśród nich skromność i porządek, codziennie także odmawiali wspólne modlitwy, przeprowadzali rachunek sumienia¹⁸⁴. Od r. 1701 szpital przeszedł pod opiekę kolegiaty przez połączenie prepozytury szpitalnej z tzw. kanonią dobrakowską. Odtąd kanonik prepozyt 4 razy w tygodniu odprawiał dla starców Mszę św. udzielał sakramentów, głosił nauki, przewodniczył w nabożeństwach i rozdziałł złożone jałmużny¹⁸⁵.

W r. 1782 wizytator ks. Jacek Kochański oddał w zarząd wieś Giebło prepozytowi szpitala ks. Kazimierzowi Sitkowskiemu. Określił przy tym wysokość poborów, jakie mają być stamtąd przeznaczone dla ubogich. W tym czasie w przytułku było 9 podopiecznych, wśród nich Sebastian Ultran pochodził z Krakowa, liczył 60 lat i od 7 lat przebywał w zakładzie. Jędrzej Chodzicki „kondycji szlacheckiej” pochodził z Kruszyny, miał 70 lat i od 16 lat korzystał z opieki w miasteczku¹⁸⁶. Komisja Lustracyjna w r. 1789 przekonawszy się, że cały dochód ze wsi Giebło idzie na potrzeby szpitala, uwolniła ten fundusz od podatku ofiary do skarbu państwa¹⁸⁷.

Na placu szpitala św. Jerzego, przy drodze prowadzącej do zam-

¹⁸² AKMKr Rps 13, k. 22v—23v; Rps 32, s. 9—10; Rps 53, s. 112—114.

¹⁸³ AKMKr Rps 53, s. 113

¹⁸⁴ AKMKr Rps 13, k. 23

¹⁸⁵ AKMKr Rps 32, s. 10—11

¹⁸⁶ AKMKr Rps 53, s. 115—120

¹⁸⁷ APP Teczka nr. 128, Opis szpitala św. Jerzego z r. 1836

ku, powstał dom opieki dla biednych kobiet i dziewcząt. Jego założycielem był ks. Stanisław Gorzelaki, proboszcz miejscowej kolegiaty, który wystawił specjalny dom i 25 IX 1651 r. zapisał na ten cel 4000 florenów na dobrach Irządze. Matrony miały do dyspozycji murowany dom o 2 izbach, kryty gontem i małecki plac. W r. 1747 mieszkało w nim 8 kobiet, którymi opiekował się kanonik kaznodzieja. Korzystały one także z pomocy dziedziczki Marii Sobieskiej oraz z fundacji ks. Józefa Fihauzera, dającej rocznie 20 florenów i 20 groszy. Były zobowiązane tylko do odmawiania różańca w intencji fundatorów i dobrodziejów¹⁸⁸. Według lustracji z 14 III 1792 r. szpital matron nie miał żadnej erekcji. Powinien pobierać 140 zł rocznie a otrzymywał tylko 70 zł., ponieważ dziedzic z Irządz od r. 1768 wypłacał tylko połowę sumy. Komisja nakazała mu wypłacić zaległe 720 zł. Poza tym matrony otrzymywały 4 zł rocznie od miasta Pilicy¹⁸⁹.

E. KONFRATERNIE

Okres po soborze trydenckim stwarzał szczególnie dogodne warunki dla powstawania różnego rodzaju konfraternii i stowarzyszeń o celach religijnych.

1. Bractwo literackie.

Z wizytacji w r. 1602 dowiadujemy się, że bractwo literackie, które zawiesiło swoją działalność w poprzednim okresie, wznowiło swoją działalność. Wizytator wspomina tylko o jego funkcji religijnej, że w każdą niedzielę śpiewa ono Mszę św. o Matce Bożej. Nadal istniał jednak dom bracki, w którym jego gospodarze zbierali się na czytanie ksiązek¹⁹⁰. Następne wizytacje nie mówią już nic o tym bractwie, widocznie konfraternie, jakie powstały w późniejszych latach były bardziej atrakcyjne i spowodowały jego ostateczną likwidację.

2. Bractwo różańcowe.

Wyjątkową wprost popularnością cieszyło się w parafii bractwo różańcowe. Starania o jego założenie prowadził prepozyt i oficjał kolegiaty ks. Jan Leszczyński wraz z dziekanem kapituły ks. Janem Boczkowskim. Aktu erekcji dokonał o. Felicjan Vidani, z upoważnienia prowincjała Dominikanów w Krakowie, o. Jana

¹⁸⁸ AKMKr Rps 32, s. 15

¹⁸⁹ WAPKr Rps IT 188, Szpitale w parafiach powiatu Ielowskiego z lat 1790—1792

¹⁹⁰ AKMKr Rps 20, k. 30

Chryzostoma w dniu 11 IV 1612 r.¹⁹¹. Na czele organizacji stał zarząd złożony ze starszych różańcowych a opiekunem był odpowiedni ksiądz promotor. Początkowo bractwo opierało swój byt materialny na czynszu rocznym 30 florenów. Wizytacja z r. 1662 ujawniła nawet nieporządki w prowadzeniu finansów. Odtąd jednak mnożą się liczne zapisy będące wyrazem sympatii społeczeństwa. Na liście członków widnieją nazwiska mieszczan i dziedziców, n. p. Stanisława Warszyckiego z rodziną¹⁹².

3. Bractwo Męki Pańskiej.

Stanisław Padniewski w akcie fundacyjnym kolegiaty, w r. 1611, założył bractwo Męki Pańskiej, którego celem było odprawianie nabożeństwa pasyjnego w piątek każdego tygodnia. Odpowiednią naukę wygłaszał wtedy jeden z kanoników. Członkowie bractwa mieli także brać udział w pielgrzymce, każdego roku w miesiącu maju, do grobu św. Stanisława bpa w Krakowie oraz we wrześniu, w oktawie Narodzenia NMP do Częstochowy¹⁹³.

4. Bractwo św. Józefa.

W r. 1693 prepozyt kolegiaty, ks. Franciszek Leśniewicz po wybudowaniu kaplicy św. Józefa, założył bractwo poświęcone temu patronowi i połączył go z bractwem różańcowym, dając im jednego promotora. Był on zobowiązany w każdą niedzielę i święta, o godz. 14 odmówić z młodzieżą i ludem część różańca i wygłosić odpowiednią naukę. Codziennie natomiast miał odmówić część różańca z uczniami szkoły parafialnej¹⁹⁴. Około r. 1700 roczny dochód bractwa z różnych zapisów wynosił 1462 floreny, wydatki 1440 florenów, z tego aż 800 florenów wypłacano promotorowi, 200 na świecę, 150 na kapelę i 290 florenów na różne pomniejsze wydatki¹⁹⁵.

5. Bractwo ratowania konających.

Ks. Józef Fihauzer w r. 1729 założył bractwo ratowania konających, które gromadziło się w kaplicy Pana Jezusa Ukrzyżowanego. Dn. 24 XI 1731 r. Antoni Fichauzer zapisał 15000 zł polskich

¹⁹¹ ADK Pergamin „Erectio Confraternitatis ss. Rosarii” 1612

¹⁹² ADK Acta Capituli Pilicensis, t. VIII s. 16—17, 130; F. Mazurek, Kolegiata Pilicka, s. 140, 141—142

¹⁹³ AKMKr Rps 38, k. 666v; ADK Pergamin 1911 Przywilej fundacyjny.

¹⁹⁴ ADK Acta Capituli Pilicensis, t. IX s. 37; Teczka Ł., nr. 3, p. 6, 7

¹⁹⁵ APP Teczka Bractwo Różańcowe 1643—1799

na majątkach Mijuczów i Bendurz, jako uposażenie dla swego bractwa. Jego celem była pomoc dla konających przez ofiarowaną w ich intencji Mszę św. i modlitwę. Ubodzy biorący udział w tym nabożeństwie, byli wynagradzani. Modlitwę kończono zawsze pieśnią do NMP Ty, któraś pięknie dni Twoje skończyła¹⁹⁶.

6. Bractwo św. Szkaplerza.

Przy kościele Kanoników Regularnych powstało wreszcie bractwo św. Szkaplerza, które skupiało się przy kaplicy M. B. Szkaplerznej. Na jego utrzymanie Domicella Warszucka w r. 1691 zapisała 3000 zł polskich. W tym samym roku bractwo otrzymało aprobatę władz kościelnych. Do jego obowiązków należało występowanie 2 Mszy św. w każdym tygodniu¹⁹⁷.

F. KAPELA KOLEGIACKA

Celom liturgicznym ale zarazem krzewieniu kultury muzycznej w parafii służyła kapela, założona w r. 1611 przez Stanisława Padniewskiego. W jej skład wchodziła nieznana bliżej liczba skrzypków oraz najmniej 4 innych muzyków. Fundator ustanowił specjalny urząd kierownika orkiestry obok organisty. Dostarczał skrzypce, trąby, nuty i potrzebne książki muzyczne. Przeznaczył na jej utrzymanie 400 zł polskich rocznie. Kapela występowała w czasie uroczystych Mszy św. razem z organami¹⁹⁸. Zbiór rękopisów muzycznych kapeli pilickiej obejmuje 75 pozycji, między innymi utwory J. Haydna, Wansura, Solwertnera, Kreyta, Liebelta, M. Mullera, Hybla, Graffa, Diettersa a najwięcej P. Piechaczyka i autorów anonimowych¹⁹⁹.

G. LICZEBNOŚĆ I STAN MORALNY PARAFII

Do r. 1795 parafia pilicka należała niezmiennie do dekanatu wólbromskiego i diecezji krakowskiej. Jej zasięg terytorialny nie uległ żadnym zmianom, z tym tylko, że w 2 połowie w. XVIII powstała jeszcze wieś Cisowa—Pustkowie albo inaczej Podcisowa²⁰⁰. Do r. 1598 prepozytem pilickim był ks. Seweryn Skidziński, któ-

¹⁹⁶ J. Wiśniewski, *Historyczny opis*, s. 42; F. Mazurek, *Kolegiata Pilicka*, s. 143

¹⁹⁷ AKMKr Rps 53, s. 125—127

¹⁹⁸ AKMKr Rps 38, k. 663v

¹⁹⁹ APPP Teczka Zbiór rękopisów muzycznych dawnej kapeli kolegiackiej

²⁰⁰ AKMKr Rps 13, k. 21; Rps 15, k. 71v; Rps 20, k. 30; Rps 53, s. 112; WAPKr Rps IT 177, Akt luźny, Parafia Pilica; B. Kumor, *Granice Archidiecezji Krakowskiej (1000—1939)*, w: „Prawo Kanoniczne”, R. VII nr. 1—4, Warszawa 1963 s. 547

ry na początku wielkiego postu złożył rezygnację z zajmowanego stanowiska²⁰¹. Po nim urząd proboszcza objął ks. Andrzej Wąsowicz, który w r. 1599 zaprowadził po raz pierwszy księgi ochrzczonych w parafii. Przed r. 1602 wybudował także nową plebanię z dwoma ogrzewanymi mieszkaniami²⁰². Rejestry zaślubionych i zmarłych zaprowadził dopiero prepozyt Stanisław Gorzelski w r. 1650²⁰³.

W omawianym okresie, w parafii przeprowadzone zostały 3 wizytacje biskupie. W r. 1690 wizytował ją ks. Jan Machowicz z polecenia bpa Jana Małachowskiego. W dniu 30 XI 1747 r. wizytację przeprowadził ks. Adam Kornorowski, z upoważnienia bpa Andrzeja Załuskiego i wreszcie w r. 1782 bp Michał Poniatowski, polecił zwizytowanie tej parafii ks. Jackowi Kochańskiemu²⁰⁴.

Według obliczeń Pawińskiego na podstawie podatku drogowego, w r. 1581 Pilica miała liczyć około 130 domów i 700 mieszkańców²⁰⁵. Dokładne dane mamy dopiero z r. 1655, a mówią one tylko o 92 zabudowaniach. W takim razie liczba mieszkańców wynosiła około 460²⁰⁶. We wsiach należących do parafii mieszkało po r. 1581 przeciętnie 5 zagrodników i 2 kómorników, wobec czego liczba ich mieszkańców mogła wynosić około 500 osób. Razem więc parafia mogła mieć około 1200 mieszkańców. Przy czym w połowie XVII w. zaznaczył się ogólnie spadek ludności i mogła ona wtedy wynosić razem około 900 osób²⁰⁷.

Przyczyną spadku ilości parafian było poważne ograniczenie praw mieszczan pilickich przez tzw. „przywilej” Padniewskiego z r. 1610²⁰⁸ oraz rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, który dokonał się kosztem okolicznych wsi, przy równoczesnym wzroście pańszczyzny i innych ciężarów chłopskich. Np. wieś Biskupice w r. 1490 miała 9 łanów kmiecych a w r. 1581 tylko 5, wieś Dobra z 7,5 łana została okrojona do 5,5, wieś Sławniów z 10 zachowała tylko 7 łanów²⁰⁹.

Następną przyczyną były grabieże, połączone z paleniem miasteczka i wsi. Już w pierwszych dniach grudnia 1611 r. miał miejsce najazd Samuela i Seweryna Dębińskich, którzy aż do wiosny 1613 r. zamek, okoliczne wsie i Pilicę „ludźmi i strzelbą” osadzili. Oprócz kompletnego rabunku na zamku, najeźdźcy „zbie-

²⁰¹ AKMKr Rps 15, k. 17

²⁰² AKMKr Rps 20, k. 29v, 30; Rps Akta urodzonych parafii Pilica 1599—1808

²⁰³ APP Rps Regestr małżeństw parafii Pilica 1650—1808; Regestr zmarłych parafii Pilica 1650—1808

²⁰⁴ AKMKr Rps 13, k. 21; Rps 32, s. 1; Rps 53, s. 112

²⁰⁵ A. Pawiński, *Polska XVI wieku*, t. III s. 46, 160

²⁰⁶ WAPKr Castr. Crac. Rel. 84, s. 21—22, nr. 10

²⁰⁷ A. Pawiński, *Polska wieku XVI*, t. IV s. 80—81

²⁰⁸ BCzart Rps 1644, Codex saeculi XVIII, fol. k. 307—308

²⁰⁹ A. Pawiński, *Polska wieku XVI*, t. IV s. 80—81

rali w tym czasie wszystko zboże i świadczenia ludności". „Lasy i gaje częściowo sprzedali, dużo wyniszczyli, pola spustoszyli prawie do gruntu, wywożąc razem wszystkiego 2000 wozów”²¹⁰.

Całkowitą zagładę przyniosły mścicku i okolicznym wsiom dopiero wojska szwedzkie. Po zajęciu miasteczka w nocy z 1—2 IX 1655 r. „80 domów tak w rynku jako i w ulicach spalili, a 12 domów opanowawszy zamek, rozebrali i do zamku pozabierali, tak, że pozostały tylko gołe place”²¹¹. Nic więc dziwnego, że w 4 lata po spaleniu Pilica liczyła tylko 50 „osad” czyli domów mieszkalnych²¹². A zatem i ludności mogła mieć najwyżej 350 do 400 osób. Polityka osadnicza Stanisława Warszyckiego sprawiła, że już w r. 1662 w miasteczku było 528 mieszkańców²¹³. Należy przyjąć, że podobnym wahaniom uległa liczba ludności i w okolicznych wsiach.

Pilica i wsie należące do parafii zostały po raz drugi zajęte przez Szwedów w czasie wojny północnej 1705 r., kiedy to oddział wchodzący w skład dywizji generała Stamberka przebywał na terenie miasteczka przez 34 tygodnie. Według polecenia swego króla Karola XII, „żeby wszystko co tylko można wycisnąć, wygrzebać i zabrać”, najędźdźcy i tym razem zniszczyli mocno zamek i całą okolicę²¹⁴.

Mieszkańców parafii niszczyły także w omawianym przez nas okresie liczne epidemie i okresy głodu. Zaraza tyfusu, o której wspomina wikariusz Maciej Ryński, nawiedziła Pilicę po 29 VIII 1599 r., minęła dopiero po Trzech Królach 1600 r. W tym czasie wydano nawet zakaz wchodzenia do kościoła ludziom obcym, spoza miasteczka²¹⁵. „Morowe powietrze” objęło następnie parafię w latach 1658—1662 i 1677—1679 r.²¹⁶. Szczególne spustoszenie spowodowały epidemie w latach 1705—1714 oraz okresy głodu w latach 1656—1659, 1662—1663 i 1714—1715. Śmiertelność w parafii pilickiej była w tych latach szczególnie duża, np. w r. 1651 zmarła tylko 1 osoba, w r. 1656 — 24 osoby, 1658 — 34, 1660 — 26, 1706 — 30, 1714 — 41, 1715 — 78 a w r. 1719 były nawet 83 zgony²¹⁷.

Równocześnie jednak utrzymywał się wysoki przyrost naturalny i tak w r. 1655, kiedy miasteczko uległo zupełnemu zniszcze-

²¹⁰ AWMKr Rps Castr. Crac. 33, s. 244—251

²¹¹ AWMKr Rps Castr. Crac. Rel. 84, s. 21—22, n. 10

²¹² BPANKr Rps 441, Protocollon Iuramentorum

²¹³ A. Pawiński, Polska XVI wieku, t. III s. 50

²¹⁴ ADK Acta Officialatus Pilicensis, t. IV s. 114; BOssol Rps 233 II, s. 323—324

²¹⁵ J. Wiśniowski, Historyczny opis, s. 31

²¹⁶ ADK Acta Capituli Pilicensis, t. VIII s. 36, 38

²¹⁷ APP Regestr zmarłych parafii Pilica 1650—1808, k. 206, 206v, 207v, 208, 214v, 215—219

niu w parafii przyszło na świat 83 dzieci, w r. 1656 nawet 92, 1659 — 88, 1665 — 74. Tylko w r. 1680 po okresie długotrwałej zarazy liczba urodzeń spadła do 20 ale już w r. 1687 wynosiła 50 dzieci a w r. 1689 — 75. W latach szczególnego spustoszenia, 1705 r. urodzeń było 81, 1709 — 58 i w r. 1710 — 67 dzieci²¹⁸.

Dopiero od lat 30-tych wieku XVIII rozpoczął się ciągły wzrost parafian i w r. 1791 było 3179 osób. Najwięcej mieszkało w Pilicy 1012, w Sławniowie 284, w Szycach 253, w Złocieńcu 232, najmniej w Biskupicach 85, i Podcisowej 35²¹⁹. W r. 1790 urodziło się w parafii 166 dzieci, w tym 87 chłopców i 79 dziewcząt. Umarło w tym samym czasie 125 osób, w tym 20 kobiet, 25 mężczyzn i aż 80 dzieci. Zawarte zostały w tym roku 42 związki małżeńskie²²⁰.

WYKAZ SKRÓTÓW

1. ADK = Archiwum Diecezjalne w Kielcach
2. AGAD = Archiwum Główne Akt dawnych w Warszawie
3. AGP = Archiwum Gromady Pilica
4. AKapMKr = Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie
5. AKMKr = Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie
6. AKRP = Archiwum klasztoru oo. Reformatorów w Pilicy
7. Album Studiosorum = Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis
8. APRKr = Archiwum Prowincji oo. Reformatorów w Krakowie
9. APP = Archiwum parafii Pilica
10. AKBZHKr = Archiwum Okręgowej Komisji Badania Zbrodni hitlerowskich w Krakowie
11. ASzPP = Archiwum Szkoły Podstawowej w Pilicy
12. AZHP = Archiwum Zakładu Historii Partii KC PZPR w Warszawie
13. BCzart = Biblioteka i Muzeum Czartoryskich w Krakowie
14. BOssol = Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu

²¹⁸ APP Akta urodzonych parafii Pilica 1599—1808, k. 36—37, 37v, 39—39v, 43, 53v, 55, 64—67v

²¹⁹ WAPKr Rps IT 188 Rejestr ludności chrześcijańskiej 1791, Pilica.

²²⁰ WAPKr Rps IT 188, Metryki chrztów, ślubów i pogrzebów 1790, Pilica

15. BPAN = Biblioteka Rękopisów Polskiej Akademii Nauk w Krakowie
16. Castr. Crac. = Acta Castriensia Palatinatus Cracoviensis
17. Collectanea = Collectanea ex Archivo Collegii Iudicii
18. IT = Inwentarz tymczasowy
19. KSWLOI = Komisja do spraw włościańskich powiatu Olkuskiego
20. KDSz = Kielecka Dyrekcja Szkolna
21. Mon. Pol. Vat. = Monumenta Poloniae Vaticana
22. O = Inspektorat Odszkodowań Wojennych
23. PP = Akta Konsystorskie Parafii Pilica
24. RGR = Rząd Gubernialny Radomski
25. SPOL = Starostwo Powiatowe w Olkuszu
26. Teczka L = Stare akta parafii Pilica
27. Ter. Crac. = Acta Terrestria Palatinatus Cracoviensis
28. Ter. Lel. = Acta Terrestria Leloviensis
29. Teutonicaia = Acta Iudiciorum Iuris Teutonici in arce Cracoviensi
30. UW = Zespół Urząd Wojewódzki
31. WAPCh = Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Katowicach Ekspozytura w Chrzanowie
32. WAPK = Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kielcach
33. WAPKr = Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Krakowie
34. WAPR = Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Radomiu
35. ZDK = Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej
36. ZDM = Zbiór dokumentów małopolskich
37. ZPO = Zarząd Powiatowy Olkuski 1867—1914